

క స్తూ రి మా త

[This book is commended for use in all the libraries of schools and public libraries in the state in RC No. 1048. M 4/58 dated 20-2-59 of the Director of Public Instruction, Andhra Pradesh, Hyderabad.]

క వి ర త్న

విద్యాన్, వంగవోలు ఆది శేషయ్య, బి. ఏ.,
(పండితులు, బోర్డు ఉన్నత పాఠశాల, యద్దనపూడి)

వీ ర భ ద్ర గ్రం థ మా త

శ్రీ తత్వానంద శిల్పశ్రమము
(వయా) మంగళగిరి, గుంటూరుజిల్లా.

సే క రణ

శ్రీ మతి కందుకూరి కామాక్షమ్మ

ఖాదీ వర్కర్, శ్రీ తత్వానంద శిల్పశ్రమం
ఆధ్యక్షురాలు, శ్రీ బాపూజీకాలనీ మహిళామండలి

ప్రతులు : 1000

ద్వితీయ ముద్రణము

1959

వెల. రూపాయిపావలా

సర్వోదయ ప్రెస్,

పటమటలంక.

క స్తూ రి మా త

తొలి పలుకు

కస్తూరిమాత అను ఈ చిరుపాత్రమును యద్దనపూడి హైస్కూలు పండితులు శ్రీ విద్వాన్ వంగవోలు ఆది శేషయ్యగారు రచించిరి. శ్రీ తత్వానంద శిల్పశ్రమము ఖాదీవర్కరు కందుకూరి కామాక్షమ్మగారు సేకరించిరి. వీరభద్ర గ్రంథమాల (శ్రీ తత్వానంద శిల్పశ్రమము (వహు) మంగళగిరి) తరఫున ఇది ప్రకటితమయినది. ఇది 96 పుటల గ్రంథము. గాంధీజీ అర్ధాంగి కస్తూరిమాత జీవిత చరిత్రము ఇందులో కారాగారమున కాంతుని పార్శ్వమునందుండి “ప్రాణేశ్వర పాదకమల నిష్ఠిత విమల హృదయ పద్మియై దివ్యసంవాసినిలోకమునకేగు” వరకూ వర్ణింపబడినది. ఈమె చరిత్రము గాంధీజీ చరిత్రముతో ముప్పిరిగొనినది. కాబట్టి గాంధీ జీవితములోని ఘట్టములు ఇందులోనూ ప్రతిఫలించుట బహుసహజము. ఈమెకు ఆదిలో చదువువాసనయే లేదు. హిందూ సాంప్రదాయము ఈమె వొంటబట్టియుండినది. కాని గాంధీజీకి అందరుగొప్పనాయకులకువలెనే నిరంకుశత్వము తప్పలేదు. కుటుంబమువారి వస్తుధారణపద్ధతినిగూడ అతడు నిర్ణయించెనట! కాబట్టి జీవితములో ఎన్నెన్నిమార్పులు ఈయన తెచ్చెనో మనకు స్పష్టమే. ఇన్నిటికీ అనుగుణ్యముగా ప్రవర్తించి భర్త ననుసరించుటలో ఏజేండ్ల వయసునుంచీ ఎన్ని విధములయిన సమస్యలు కస్తూరీబాయిని ఎదుర్కొనెనో ఎవరు

దర్శకుఁడగు జాతిజనకుని యిల్లాలు నాదర్శమహిళయైనకస్తూరి
మాత గాఢామృత బిందు బృందము సేకరించి, తత్స్వరూప
చిత్రణకై నిపుఁడగు శిల్పికి బహుదూర మాలోచింపక
రసజ్ఞతావిభూషణుఁడగు తన యగ్రజ ముఖమున నన్ను బ్రేరే
చినది. శారదాంధ్రుని సరోరూహ ద్వంద్వసమర్చన కిది యనూ
హ్యము హతాత్సంభవము నగు నవకాశము గదా యని తగిన
విరామము లేకున్నను రచనకుఁబూని భగవదనుగ్రహ విశేష
మున నా యుడుతభక్తిని జూపింపఁ గలిగితిని. సహృదయ
లోకము మానసౌకస్యమూహముగదా!

మాతృశ్రీ మధురజీవిత గ్రంథనమునకుఁ బ్రోత్సహిం
చిన శిల్పాశ్రమ సంస్థకుఁ జిరాయుర్భాగ్యైర్నత్యములు భగ
వానుఁడనుగ్రహించుఁగాత.

ఈ చిటుకబృమును నున్నత పాఠశాలలును, కళాశాల
లును ఉపవాచకముగ గ్రహించి రచనోద్యమమును ప్రోత్స
హించురుగాత.

ఇట్లు
గ్రంథకర్త

విషయ సూచిక

తొలిపలుకు	iii
ఒకటి రెండు మాటలు	v
1. చిరవాంఛాఫలసిద్ధిరస్తు	1
2. బాల దంపతులు	3
3. దక్షిణాఫ్రికా పిలుపు	10
4. గృహమున సత్యాగ్రహము	14
5. ధైర్యము	17
6. అంతర్వాణీ ప్రబోధము	25
7. భారతదేశ పునరాగమనము	31
8. అరెస్టులు, బండిఖానాలు	35
9. తుది అరెస్టు	43
10. ఆమయ పీడనము	45
11. అంతిమ క్షణములు	52
12. దహన సంస్కారము	58
13. సంచయనము	60
14. శ్రద్ధాంజలి - యావద్భారతదేశము	62
15. నాయకప్రాతినిధ్య నిర్వహణము	65
16. మాతృవేదన	87
17. ఉపసంహారము	94

1. చిరవాంఛా ఫల సిద్ధిరస్తు

చిటునవ్వు దొంతరలతో, సరస సల్లాప సంరంభముతో, పేరటాండ్ర పెండ్లి ముచ్చటలతో, పురోహితజన వైదికా శీర్వాదములతో, చిరవాంఛా ఫల సిద్ధిరస్తు మొదలగు శుభాశీర్వాద సమ్మోదములతో బాజా భజంత్రీలతో సాగి పోవుచున్నది ప్రదానోత్సవము ముక్కు-పచ్చలాఱని ముద్దు బిడ్డలకు ఏడేండ్లకుఁ బైఁబడని కస్తూరీ మోహనులకు. నిన్న గాక మొన్న కన్నుదెరిచిన యీ పిన్నవాండ్రు కీ సంరంభము నందలి యంతర్భాగ మెఱుకపడియుండదు. ఈ యుత్సవ సంరంభమున వారితోఁ బనియునుండదు. కన్యావరుల తలిదండ్రులు గావించుకొను నట్టి యొడంబడికయే యిది. అయినను, నిది యాడంబరముగ జరుగుటకు హేతువు దీనికిఁ గర్తృతైన పోరుబందరు దివానగు కాశా గాంధీయును, వణిక్పై ముఖుండగు గోకులదాసు మకంజీయును సుప్రసిద్ధ వైశ్యవంశ శుక్తి ముక్తాఫలములగుటయేగాక యైశ్వర్యవంతులు ననితర సామాన్య సౌహార్ద విభవాభిరాములు నగుటయే. ఆ బాల్య ప్రవర్ధమాన స్నేహవల్లరి కల్లునెట్టవలయునను వారి యాత్ము క్యమే యమూల్య కాలహరణమున కియ్యకొనక కనిష్ఠధర్మముగ నీవిధమగు కార్యారంభమునకు దారితీసినది. శుభమగుగాక !

కడచిన వాతేండ్లు. క్రమ కస్తూరి పరిమళము లెగఁ జిమ్ముచు నక్రమగాత్ర లతకతో కమనీయ కాంతి విభవముతోఁ గనుల పండువు సేయుచున్నది పదియు మూడేండ్లు నిండియు నిండని ప్రవిమల కన్యావతంసము కస్తూరి బాయి. తుల్య వయః

ప్రాదుర్భావమునఁ దుహినాంశు నంశమున మహికిడిగ్గిన మహా
 సీయ మూర్త్యయనఁ బరమ సాధుసద్గుణ వికాసభాసుఁడు
 మోహనదాసుఁడు వివాహోత్సవమున కువ్వీభుఖూఱుచు
 న్నాఁడు. గృహస్థాశ్రమస్వీకార పరమార్థ మెఱిగికాదీ
 యుబలాటము. మంగళతూర్యములు, వివిధోత్సవములు,
 విందులు, వినోదములు, ఊరేగింపులు, మీఁదుమిక్కిలి
 యాటపాటలకనువైన యందాలబాల. ఇవి యతనియూహలు.
 కస్తూరిబా యూహ లనూహ్యములు. ఆధారములు లేవు.
 కాని జననీ జనకుల యాజ్ఞల కనువుగ సంసారభారమును
 వహించు సుదారములగు తలంపులుండకపోవు.

నవ వధూవరుల వయస్సుల తారతామ్యముగూర్చి
 యభిప్రాయభేదములు నాఁటికి నేఁటికిఁ గలవు. వరునికంటే
 వధువే వయోధికయని యొకపక్షమువారి వాదము. కాదని
 యొండొక పక్షము. ఇరువు రొకేవత్సరమున నొకే గ్రామమున
 జన్మించిననుట యిరువారులవారికి సమ్మతమగు సిద్ధాంతము.

2. బాలదంపతులు

బాల దంపతుల వాలక మొకింత వింతచెలువమున కాలవాల మైనది. ఆజన్మ జిజ్ఞాసువు, అత్యంత సత్యనిష్ఠాగరిష్ఠుఁడు, నిష్కళంక పావనశీలుఁడునగు మోహనదాసుని నవజీవనవల్లరి పుష్ప పరిశోభితమై యలరు నదనున, స్వల్ప మూల్యమునకు లభ్యములగు కొన్ని ధర్మబోధక పత్రికలు నెలువడుచుండెను. వానిని శ్రద్ధాభునై పఠించి యందలి ప్రతి సూక్ష్మంశమును సునిశిత దృక్కులతో వీక్షించి యాచరణమున సాక్షాత్కరిం పఁజేసికొన నుత్సుకుండైన బాలబాపునకు హైందవాదర్శము లందవశ్యము పరిగ్రహణీయమై ఏక పత్నివ్రతము గోచ రించినది. తన్నిష్ఠాపరుల మహనీయతత్త్వము సుబోధమైనది. భార్యా భర్తృ సంబంధమునందలి పవిత్రత తెల్లమైనది. జానకీ రామ భద్రులు, సావిత్రి సత్యవంతులు, చంద్రమతీ హరిశ్చంద్రులు మున్నగు పుణ్యదంపతుల గణ్యచరిత్రములత నికి స్తుతిపాత్రము లైనవి. వారి యడుగుజాడలలో నడయా డుటయే కర్తవ్యమని నిర్ధారితమైనది. తాను పరశ్రీ వైము ఖ్యము నారాధింపవలె; తన ధర్మపత్ని పరపురుష ముఖావ లోకనము సేయకుండవలె; అంతియకాదు తన్నధినాథునిగ నెల్లయెడల భావించి యారాధింపవలె; తనయాన జవదాట కుండవలె; ఇంతేల తన ముదల లేనిది కదలనైన దగదు. సర్వాత్మ సమర్పణము గావించి యుండవలె. ఈ విధమగు మహితాదర్శములఁ బాటించుటకుఁ దగిన విజ్ఞాన మామెకుఁ బ్రసాదింపవలె. ఇట్లు నిశ్చయించుకొన్న సచ్చరిత్రునకు సాధ్యమతల్లియైన సతీవతంస మర్ధాంగలక్ష్మి యగుట యదృ

ప్రము. ఉడుకుటకుముందు గుడగుడవలె నీ యదృష్ట పరిణామ
మునకుముందు కొన్ని యొడిదుడుకులు పొడమకపోలేదు.

మోహనునకు విద్యాప్రయోజనము స్వాచార్యమునఁ
దెలియవచ్చినది. సద్గ్రంథపఠనము సచ్చీలమునకుమూలము,
నాలవాలమునని యెఱుక పొడమినది. సద్గ్రంథపఠనాభిలాష
యోపారత్నమునకుఁ గలిగింప యత్నము గావింపఁబూనెను.
అది ఫలింపలేదు. రేలఁదక్క నాబాలను జేర వీలొదవదు.
పగటిపూట నామె జూడయేని నీడయేని జూడ సాహసింపఁడు.
కారణమేమన, పెద్దలయెదుటఁ బట్టిన సమీపించుట కగ్గల
మైన సిగ్గావహించుటయే. సద్దుమగినపిమ్మట సద్దుమరేయి
నిద్దంపు ముద్దుగుమ్మను జేరుచో గ్రుడ్డి వలపు పైకొని గురు
తరాదర్శమును గూల్చిదోయును. చదివింపవలయునను తన
సంకల్పమునకుఁనోడు చదువవలయునను నాకాంక్ష యామె
కుండిన నెట్లుండెడిదో. పావనశీలమునకు పఠనప్రయాసము
లకుఁ బూర్తులేదనియో, సదాచార సంపన్న గృహిణుల కీవిద్య
యపూర్వమనియో, అక్షరశిక్షకు ప్రాయము మీతెననియో,
వరుఁడు గురుఁడైనచో బిడియమువీడి యెడముగఁ గూగు
చుండి పుస్తకపాణియై వాణీ చరణదాస్యమున కియ్యకొనుట
యెట్లనియో, కస్తూరిబాయికి విద్యావైముఖ్యము ప్రాము
ఖ్యము వహించినది. తానుగాక ఇతరులు గురులైనచో విద్యా
బోధనము సాధ్యమగునేమో యనియుఁ జూచినాఁడు మహా
త్ముఁడు. మూఢాచారములలో నగ్రేసరమై నాఁటికి నేఁటికి
నొకింత మార్పులేక ముఖ్యమై కథియవాడు సంస్థానమున
వరలుచున్న ఘోషాపద్ధతి దీనికొక యడ్డయినది.

ఇట్టి యడ్డంకు లెన్నియున్నను గాంధీజీ ప్రయత్నము పూర్తిగ నిష్ఫలమనగాను. కస్తూరిబాయి మాతృభాషయం దొకింత చదువనేర్చినది. విషయాభిలాషకు లోనుగాక వివేక ముతో విద్యాశిక్షణకుఁ బూనినయెడల విదుషీమణియై యుం డెడిదని యమ్మహానీయుని యాత్మవిశ్వాసము. నిర్మలప్రేమ కసాధ్య మొకటిలేదని యాతఁడు నుడువును.

ఇక నీ దంపతులకు దేహదార్శ్య ధైర్య ఘోర్య విద్యా వివేకములందుమాత్రమే కాక చిత్త వృత్తులందుఁ దార తమ్యము సంభవించినది. గాంధీజీయొనర్చిన కట్టడుల యట్ట డుగున నిట్టలమైన యాదర్శ మామెకు గోచరింపలేదు. వీని యొత్తిడి హెచ్చుకొలది ఆమె స్వేచ్ఛ యధికమైనది. ఆమె స్వతంత్రముగ సంచరించునను ననుమానము పెనుభూతమై మహాత్ముని కలప నారంభించినది. అగ్నికాజ్యమువోలే మహా త్మునికిఁ గల యొక మిత్రుని దురుపదేశము దీనిని బెంపఁదొడ గినది. ఇంతకు నామెప్రవర్తనము దూష్యమనుటకుఁ దగిన యాదరువు లేకమైన లేదు. కోవెలల కేఁగుట, చెలిమికత్తె లతోఁ జెలిగి యాటపాలలలోఁ బాల్గొనుటతప్ప ఆమెస్వాతంత్ర్యమునకు నిదర్శనములులేవు. ఇట్టి పనులకుఁగూడ తన యను మతి వలయునన్న నే బాలిక యంగీకరింపఁగలదు? స్వల్పవిష యములందిట్లు నిర్బంధము లావశ్యకములని భర్త తలంచుచో భార్యమాత్ర మేల భర్తను నిర్బంధింపరాదు? పరస్పరనిర్బంధములకు లోనై వారు సాధించున దేమిగలదు? ఈ భావ ములు సత్యప్రయోగ దీక్షాదక్షుండైన మహాత్మునివి. అతఁడే బాల్యమున లౌల్యమునఁ జిక్కినపుడు స్త్రీ భర్త పరతంత్ర

యనియు భోగ్యవస్తువనియుఁ దలంచెను. సహధర్మచారిః
యనియు, జీవిత భాగస్వామిని యనియు నతఁ డెప్పుడు
గ్రహింపనేరఁడయ్యెను.

పదమూడేండ్ల పసరుప్రాయమున సంసార సాగరమున
మున్నులిడఁ దొడఁగిన యీ నవవధూవరులకు నడుమ నడుమ
వియోగ వ్యథావళులు జననీ జనకులు కల్పింపకున్నచో వారి
జీవితములు దుర్భర దుస్సహ వేదనా నిలయములై యుండెడి
వని కర్మచంద్రుని నిర్మలవచస్సు. బాల్యవినాహమువలన
కలుఁగు చెడుగులఁబోద్రోల పెద్దలీ సదాచారము నవలంబించి
రని యతనినమ్మకము. పదమూడు పదునెన్నిది యేండ్లకు
నడుమ యైదేండ్లలో మూడేండ్లు మాత్రమే మొత్తముపై
సతీపతులు గలిసియుండినది. ఒకింతకాలము కుతుకము మీఱ
వలపు తలపులు సంతరించునంతలోనే తదనుభూతికి దూరము
కల్పింపనో యనునట్లు కస్తూరిబాయిని పుట్టింటివారు పిలువ
నంపుదురు. ఈ వియోగజలధి నీదుపైట్లని కస్తూరిమాత పరి
తపించెనో లేదో యూహింప వెఱువులేదు. గాంధిజీమాత్రము
కళవళపడెననుట కాతని యాత్మకథయే యఖండ సాక్ష్యము.

ధర్మపత్నియని తలంపక దారుణ హింసలకుఁబాల్సేయు
బాలిశులలో స్రగేసరుఁడై కస్తూరిబాయి కనేక కష్టములు
కలిగించెను. ఒకప్పుడు పుట్టినింటికంపి యామెను నానావస్థల
బాల్సేసి పిమ్మట పరిగ్రహించెను. హైందవ కుటుంబములం
దలి యిల్లాండ్రస్థి శోచనీయముగదా ! నిర్హేతుకముగ నను
మానితయై నవమానితయైన స్త్రీ మగనివిషయమున నెట్టి
సాహసమున కొడిగట్టజాలదు. 'క్షమ యా ధరిత్రీ' యనఁ

దగిన యామె భర్త చరణారవింద సేవనమే జీవనమనియు, యుపాసన ధర్మమనియుఁదలంచును. పాద సేవయుఁ గట్టవై నచో సందర్శనమునేని అభిలషించును. అదియు నొదవనిచో నతని నామస్మరణమునేని గావించుచు జీవించును. అందులకు నవకాశము నిప్పచ్చరమగుచో ఆత్మార్పణము గావించును గాని యొండు వెఱపు వెదకదు. ఒకవేళ కరుణాళువై ప్రభుత్వము స్త్రీలకు భర్తలపై నభియోగముతెచ్చి శిక్షించు నధికార మొసగినను బాతివ్రత్యమునకుఁ బేర్వడిసిన యున్నత కుటుంబిను లీయవకాశమును గ్రహింపనొల్లరు. అనుమానింపఁ బడిన బంటు ప్రభుని, తనయుడు జనకుని, మిత్రుడు మిత్రుని విడచుటకు వీలుగలదుగాని భార్య భర్తను విడనాడవీలులేదు. యావజ్జీవిత మతని కైంకర్యమున నిమగ్నమైయుండకతప్పదు.

పవిత్ర గార్వహస్థ ధర్మ నిర్వహణమునకుఁ బట్టుకొమ్మ చేబట్టిన కొమ్మ. సత్సంతానప్రాప్తి వివాహమునకు ఫలము. 'అపుత్రస్య గతిరాస్తి' యను ధర్మము ప్రాచీనము. సుతోదయమున కువ్వీళుభూరని సతియుండదు. కస్తూరిబా గాంధీ వధూవరులీ యభ్యుదయము హృదయపూర్వకముగ నభిలషించిరిో లేదో కాని 1888 లో వారికి ప్రథమ పుత్రోదయ మైనది.

నాటికి వారివయస్సు పదునెనిది యుండును. 1887 నాఁటికి మోహనదాసుడు ప్రవేశ (మెట్రిక్యులేషను) పరీక్ష యందు కృతకృత్యుడు. ఉన్నత విద్యా వ్యాసక్త చిత్తుడై యతఁడు సాగరముఁ దరించి యాంగ్ల వసుంధరకేగ నుద్యుక్తుడై వివిధ సాంఘిక దౌర్జన్యములకు నార్థిక నిస్సహాయతకు

లోనైయున్న యదనున బిడ్డతల్లియైన యన్నమిన్న యత్త
వారింట భర్త సందర్శనోత్సుకయై నిత్యము పరితపించుచు
నెన్ని మేఘసందేశము లూహించియుండెనో తెలుపఁజాలము
గాని యామె యతని పురోగతి కభ్యంతరముగాక యామో
దమునందుట గ్రహింపఁదగియుండెను. వనవాసమున కేఁగిన
లక్ష్మణుని నిరీక్షించుచు మూగనోముపట్టిన పడతి యూర్చి
శయా యీమె ?

వయస్సునందు మిన్నయైనను విజ్ఞాన సముపార్జనావ
కాశములు వడయని కస్తూరిబాయి భర్త చరణసేవాసక్త
యగుటయేగాక కామ తృప్త్యాలతకుఁ బోదిసేయుటయందు
భర్తకుఁ దోడ్పడక తప్పినదికాదు. తన జనకుడు తీవ్రామయ
పీడితుడైయుండ, నొకవైపు శ్రీవణుని గురుత్వము నాశించి
గురు చరణసేవ సేయుచు, హృదయముమాత్రము చక్షురుత్సవ
దాయనియగు హృదయేశ్వరి కాయముపైనుంచి పాన్పుజేర
నదనెప్పుడాయని పలవరించు వరునికై నిరీక్షింపక తప్పునా
యే యొప్పుల కుప్పకై నను ? నిరీక్షించి నిరీక్షించి పితృసేవ
యందున్న పతిని పతితుని జేయనొల్లక నిద్రాపరవశయైయున్న
నీరజాక్షిని నిర్ణద్రీకుతూహలియైన నిజేశుఁడు దరిజేరి మేలు
కొల్పి ప్రణయసామ్రాజ్య పరిపాలనమున కియ్యకొల్పి మదన
దేవ పరిచర్యా పర్యుత్సకుడై యున్నయదనున నతనికి
మహావమాన మనఁగఁ బరిణమించిన పితృ నిర్మాణవార్త
హృదయ విదారకముగఁ జె వి సో కె ను. ఇందుల కతఁడే
శాధ్యుఁడుగాని యన్నెము పున్నెము నెఱుంగని యన్నలమిన్న

కాదనఁదగును. అందుచేతనే యతఁ డామె నిసుమంతయేని తూలనాడి యెఱుఁగడు.

మహాత్ముఁ డింగ్లాండులో నున్నయెడ మద్య మాంస మహిళలను పరిత్యజించి మాతృదేవి కొనర్చిన వాగ్దానమును నిలబెట్టుకొనుటకును భార్యాపుత్రుల సంస్కరణముగూడ తోడ్పడియుండును. అచట శారిప్తరు పట్టభద్రుఁడై స్వదేశ మునకు 1891 లోఁ దిరిగివచ్చెను. మొదట రాజకోటలోను పిదప బాంబాయియందును నొక సంవత్సరకాలము న్యాయ వాదవృత్తి నవలంబించియుండెను. అందఱనికి పరాజయమే పొందెను. సత్యదేవి నారాధించుచు మితభాషియగు నాతనికిని కల్లబాల్లి కబుర్లతోఁ దిమ్మిని బమ్మిని బమ్మిని తిమ్మిని జేయు న్యాయవాదవృత్తికిని బాత్తు కుదురునా? ఏదోవిధ మునఁ బొట్టబోసికొనుచు నుండునెడ, కస్తూరియు కాంతుని కష్టసుఖములలోఁ బాల్గొనుచుండెను గాని గాంధీగారింకను ఆమె హృదయము నెఱుగక యామెను నిరుపమాన కష్టపరం పరకు లోనుచేయుచుండెను. ఎన్నడో మహనీయునకు నిజ స్వరూప మెఱుకపడునో! ఆమె కష్టములు గట్టెక్కునో!

3. దక్షిణాఫ్రికా పిలుపు

మోహనదాసుఁ డిప్పుడు బారిష్టరు పట్టభద్రుఁడు. పరీక్షా

కాలమే తెంచినది తనశక్తి సామర్థ్యములు వెల్లడించి జీవిత సంగ్రామమునఁ బ్రజ్ఞేయి యగుటకు. ఫిరోజీషా, బహదూర్దీ నులవంటి యమోఘు వక్తలు ప్రత్యర్థులగుండెల నీరుసేయుచు వాదించుటఁ దలపోసి తన యశక్తికిఁ గడుంగడు వగచితుదకు అనుభవజ్ఞుల హితోపదేశము లాలించి ధైర్యము వహించి వృత్తిలోఁ బ్రవేశించెను. తొలుత రాజకోటలో నారంభించెను. పిమ్మట బాంబాయి నగరమున కేగెను. రెండుతావుల నతనికి బరాజయమే. సత్యము నారాధించువాడును, మితముగ భాషించువాడును నగు వానికి నేతిబీరకాయఁబోలిన న్యాయవాదవృత్తియందేల విజయము పొందెను? అదియఁగాక భగవదీచ్ఛ వేరుగనుండ నిట్లెల జరుగును!

వృత్తియందురాణింపక చిత్తవృత్తియందు సత్తుచిత్తుల విడువకుండిన యా మహనీయమూర్తికిఁ గీర్తికి మూలమైన యొక సన్నివేశము భగవత్కల్పితమేమోయనఁ జేకూరినది. ఇంటగెలిచికదా రచ్చగెలువవలయును? స్వదేశమున న్యాయ వాదవృత్తియందు నిరర్థకుడై, నిస్పృహయత్తచిత్తుడై దారి గానక దైవము దరిజేరిన యితనికి దక్షిణాఫ్రికాలోని యొక మహమ్మదీయ వాణిజ్యసంస్థకు సంబంధించిన వ్యాజ్యమున వాదించుటకుఁ బిలుపువచ్చుటయా? ఆపిలుపందికొని యచటికేగి యందుఁ గృతార్థుడగుటయేగాక యందలి రాజకీయములం దవమానములకు గుఱియగుచున్న భారతీయుల పారతంత్ర్య నిర్మూలనమున కుద్యమించి విజయుండగుటయా?

అజ్ఞాతవాసాంతర విజయునిఁబోలి యమేయ మహత్త్వమును నెల్లవిరియించుచు స్వ దేశ ము న జాతీయోద్యమమునకు నూతన చైతన్య మొదవించుటయా! అల్పసత్త్వమును, అసమగ్ర సాహితీ సంపన్నుఁడును నగు నొక సామాన్య వ్యక్తి యిట్లు లోకాలోక విభ్రమము గలిగించుటయన నమోఘ దైవ సంకల్పమనియే విశ్వసింపఁదగును.

మహమ్మదీయ వశిక్పముఖ్యుని యాహ్వానము నంది దక్షిణాఫ్రికా కేఁగిన గాంధీ జాతినైమనస్యమున కెరయై యందుఁబొందిన యవమానములకు మేరయేలేదు. అయ్యవ మానములనెల్ల సహించి యందున్న భారతీయ కార్మిక కర్షక జనుల క స్త నిష్ఠు ర ము ల నెఱింగి తన్నివారణోపాయముగ సత్యాగ్రహోద్యమమునకు జనకుండయ్యెను. మూఁడేండ్లు నొంటరిగనే కాలక్షేపము గావించెను. పిమ్మట భారతదేశ మున కేఁగి దక్షిణాఫ్రికాలోని భారతీయుల దుస్థితిఁగూర్చి తీవ్రాందోళనము సలిపెను. మఱల దక్షిణాఫ్రికా కేగునపుడు భార్యాపుత్రుల వెంటనిడుకొనిపోయెను.

డర్బనునగరమున నోడదగిన గాంధీని శ్వేత జాతు లాబాల వృద్ధ మెదిరించి యతనిపై శిలావృష్టి గురిపించెను. పోలీసు సబ్ ఇన్స్పెక్టరు భార్యవచ్చి యతనిని గాఢాడకున్నచో నతఁడు కథావశిష్టుఁడయ్యెడివాఁడే. కస్తూరిబాయి మాంగల్యమే యతని కీ రూపమునఁ దోడ్పడెనో, భారతీయుల తపః ఫలమే యతని యుసురుల నిలఁబెట్టెనో, ఇంతేల? దైవ మే యవతార ప్రయోజనము సాధింప నతని రక్షించెనో.

లోకమున నెట్టిదియో, రాజకీయ వాతావరణమున నెట్టిదియో, ప్రజా పారతంత్ర్య నిర్మూలనోద్యమములన నెట్టివియో యెఱుగని సామాన్య గృహిణియగు కస్తూరిబా కడ గండ్లకొండ మేరయేలేదు. ఏనాడు పుస్తెగట్టెనో యానాఁడే తన ప్రాణేశుఁడు ప్రత్యక్ష పరమేశుఁడనియు, నతనికి జీవిత సర్వస్వ మంకితమయ్యెననియు, నతనికి సర్వవిషయములందు సహధర్మచారిణియై యుండవలయునను భారతీయ సతీధర్మము నవలంబింప నుద్యుక్తయైనది. విదేశమునఁ బలుఁగొములందఁ నేతెంచుటయన నెంతటిసాహసము, ధర్మదీక్షయు నుండవలయును సాధారణ స్త్రీలందఁవకుటుంబినికి ?

అది మొదలు తొమ్మిదిసంవత్సరములు గృహస్థ జీవితము భర్తృపరిచర్య గావించుచు నవిచ్ఛిన్నముగఁ గడపినది. ఈకాలముననే గాంధీజీ టాన్సువాలు సుప్రీమ్ కోర్టునకు అటార్నీయగుట, టాన్సువాలు బ్రిటీషు ఇండియన్ అసోసియేషనును నెలకొల్పుట, ఇండియన్ ఒపీనియన్ అను వారపత్రికను ప్రచురించుట, తానూహాకాశమున నిర్మించుకొన్న శాంతిసామరస్యముల కాలవాలమైన రాజ్యమునకుఁ బ్రతిరూపమైన ఫోనిక్సు సెటిల్ మెంటును స్థాపించుట యను ముఖ్యాంశములు జరిగెను. ప్రసిద్ధములైన సత్యప్రయోగములు ప్రార్థనము లిచ్చుటనే; వీనినన్నింట సహధర్మచారిణియైన యర్ధాంగి యతనికి సంపూర్ణ సహకారిణి యగుటయే గాక యొరుల తప్పులకంటె దనతప్పుల నెన్నఁడును పైరింపని యతని మనస్తత్వానుగుణముగ నీప్రయోగముల వలనఁ గలుగు విషమపరిణామములకు బలియగుచుండెను.

గాంధీజీ హృదయమును తొలుత నొకింత స్వాతిశయాభిమానము లాక్రమించెను. అతడు తన నూతన పరిసరమున కనుగుణముగఁ దన కుటుంబపద్ధతులకు వింత తీరుతీయ్యములు గల్పింప నూహించెను. అతఁడు తన కుటుంబమువారి కుండ వలసిన వస్త్రధారణ విధానమును విధింపదొడఁగెను. తమ్మితరులు కథియవాడలోని వర్తకులని తేలికగఁ జూచుట యతనికి సహింపరాకుండెను. పార్శ్వీలు నాటి భారతీయజాతులలో నొకింత నాజూకైనవారు. యూరోపియను విధానము తన కంతగా సచ్చకపోవుటచేతను, వర్తకులని యనిపించుకొనుట అనిష్టమగుటచేతను, పార్శ్వీలు నాగరిక భారతీయులగుట చేతను, వస్త్రధారణమున పార్శ్వీ యనుకరణమున కియ్యకొనెను మన గాంధీకుటుంబము. అందుచే కస్తూరిమాత పార్శ్వీ చీరెను, పిల్లలు పార్శ్వీ చొక్కా లాగులను ధరించిరి. ఇక వీరెల్లఱు మేజోళ్ళను బూటులను ధరింపవలసివచ్చెను. చాలకాలము కస్తూరిబాయికి బూటులు ధరించుటకుదురలేదు. బూటులవలన కాళ్ళకు తిమ్మిరులు, మేజోళ్ళు స్వేదమును కలిగించి బాధించెను. ఈ బాధ లన్నింటిని సహింపక తప్పినదికాదు. వీనికిఁదోడు ఫోర్కులు స్పూనులు ఆహార స్వీకరణమున నుపయోగింపఁబడినవి. ఈ పాశ్చాత్య నాకరికతా వ్యామోహము కాలక్రమమున గాంధీగారికిఁ దొలగిపోయినది. అంతట ఫోర్కులు స్పూనులు వానియంతటనవేయంతరించినవి.

4. గృహమున సత్యాగ్రహము

ద్రౌపదులో నుండగా గాంధీగారి గుమాస్తాలుగూడ నప్పుడప్పుడు అతని గృహముననే వసించుచుండిరి. వారిలో హైందవులతోఁబాటు క్రైస్తవులుగూడఁగలరు. వారి నెన్నఁడును తన యాప్తులకు భిన్నులుగ వ్యవహరించి యెఱుఁగఁడు గాంధీజీ. వారుగూడ తనకుటుంబములోనివారనియే యత్యంతాదరమున మన్నించుచుండెను. ఇది సరిపడలేదు క స్తూరి మాతకు ప్రారంభదినములలో. ఈ క్రైస్తవులలో నొకడు పంచమజాతికిఁ జెందినవాడు. కస్తూరిబా సంస్కరణోద్యమ తత్త్వముగాని తదావశ్యకతగాని యెఱుఁగదు. ఆమె సదాచార పరాయణమైన కుటుంబమునకుఁ జెందినది. సవర్ణులచేత నవర్ణులనఁబడు పంచముల నెవ్విధమున నేడ్పించునదియు నెఱుఁగును. అది పంశమర్యాద యనియే యామె పితరుల వలన గ్రహించినది. పూర్వాచారములందు పట్టుదలగల యామెకు బాపూజీ యవలంబించు సంస్కరణములు విడ్డూరముగ గన్పించినవి. తనకు శక్తిగలయంతవట్టు సడలని పట్టుదలతో నతనితోఁదన సంప్రదాయముల నిలబెట్టుకొనుటకుఁ బోరాడినది. గాంధీజీ పట్టుదలవిషయమున భగీరథుఁడే. అతఁడు నమ్మిన సంస్కరణమును కార్యాచరణమునఁ జూడనిది కనుమూయఁడు. ఈ సంఘర్షణము తీవ్రమై యొకప్పుడీ పవిత్రదంపతులకు - నైమనస్యహేతువైనది. అయినను కస్తూరిబా మహనీయుఁడగు నమ్మహాత్ముని యాశయ సాఫల్యమునకుఁ దోడ్పడినది.

డర్బనులోని వారిగృహము పాశ్చాత్య విధానమున నిర్మితమైనది. మురికినీరు బయటికిఁబోవుటకు వసతులులేవు. ప్రతి గదియందును కుండలుంపఁబడెను. ఎవనిపాత్రను వాఁడే పరిశుభ్రము చేయుటందలి నియమము. ఒకప్పుడొక పంచముఁడు నూతనముగ వారిగృహమునకు వచ్చెను. అతఁడు గృహనియమములకు నూతనుఁడగుటచే నతని పాత్రనుగూడఁ బరిశుద్ధమొనర్చుపని వీరిది యయ్యెను. గాంధీజీ యాపనికొఁబూనెను. అందులకుఁ గస్తూరి యంగీకరింపలేదు. స్వయముగఁ దానే యా నికృష్టకార్యమునకుఁ బూనుట కామెమన మొగ్గలేదు. భర్త నిర్బంధమునకు లోనై యాపాత్రను పైయంతస్తునుండి నిచ్చెనమీదుగఁ దెచ్చుచున్న యామూర్తి మహాత్ముని కెన్నఁడును మఱపు రాదు. చెక్కుటద్దములపై జాలువారుచున్నవి యాఁకిముత్తైములఁబోలు కన్నీటి తుంపురలు. మహాత్ముఁ డెట్టి యల్పకార్యమునేని స్వధర్మమని సంతోషముగఁ జేయునేగాని నిర్బంధమునకు లోనై దుఃఖముతోఁ జేయఁడు. గృహపరిశుద్ధ్యము విషయమునగాని మతేవిషయమునఁగాని యసహ్యకరమైన పనియనునది యతని దృష్టిలోలేదు. కన్నీరుగార్చుచున్న కస్తూరి వాలకముజూచి యుగ్రుఁడైనాఁడు. కనుల నిప్పుకలురాల 'ఇట్టిసేత నాగృహమునఁ జెల్ల'దన్నాఁడు. ఆమెయు, “నట్టులైనచో, మీ గృహమును మీరే యుంచుకొనుఁడు. నన్ను బోనిండు” అన్నది యత్యంతాగ్రహముతో. వెంటనే యామెను చేయిఁబట్టుకొని బటబట లాగికొనిపోయి, యూనిచ్చెనకెదురుగనున్న ద్వారము కడకుఁబోయి తలుపు దెఱువఁబోయినాడు. అప్పుడొమె

యిట్లన్నది, “సిగ్గేమాత్రములేదా? ఇప్పుడు నన్ను బయటి కంపినచో నెవరికడ కేగగలను? తల్లియా? తండ్రియా? ఎవరు నన్నాదరింతురు? మనమిట్లు కీచులాడుకొనుచున్న యెడల నెవరేని జూచిన నవ్వరా? ఈ మాత్రము మీకుఁదెలియకపోవుట శోచనీయము. దయయుంచి తలుపు వేయుడు.”

ఇట్లు పలికిన యామి కెట్టి సమాధానమును జెప్పక మౌనముద్ర వహించి తన దురుద్యమమును విరమించుకొన్నాడు గాంధీజీ. ధీరత్వము నటించినాఁడేగాని తన తప్పిదమునకు సిగ్గున క్రుంగిపోయినాడు. తన్నామె వీడజాలకున్నచో దానును నామెను విడువఁజాలఁడుగదా!

ఇట్టి వెన్నో భార్యాభర్తల నడుమ అడుగడుగునకు జరుగు పోరాటములు. వీని నన్నింట తన యోరిమి కూరిమి ప్రదర్శించి యతని నొకదారికిఁ దెచ్చెడిది. ఓర్పులేమికి మహాత్ముడే సిగ్గిలువాఁడు తుదకు.

5. ధైర్యము

“అపదలందు ధైర్యగుణ మంచిత సంపదలందుఁదాల్చియున్”

ఇత్యాదిగ భర్తృహరి పేర్కొన్న గుణములు సజ్జనులకు స్వభావసిద్ధముగదా ! సౌజన్య సౌశీల్యముల కిక్కయగు సతీ వతంసము ధైర్యగుణవిరాజితయై వరలిన ఘట్టములు పెక్కులు. అపదలు వొందుతఱిని మహామహీధరాశ్చ సంఘాత కర్క శమై తనర్చు హృదయ ముండుటయు అక్కజము గాదు.

కస్తూరిబాయి కనేక పర్యాయములు మృత్యుసన్నిభ మగు తీవ్రవ్యాధిశాధ సంభవించెను. ఇట్టి వ్యాధులకుఁగూడ గృహవైద్యమే శరణ్య మయ్యెడిది. అయినను ధైర్యవతి యగుట చే పతికార్యక్రమమునకు భంగకారిణిగాక యోర్పుతో నట్టి గండములఁ గడచెను. ఇట్టి సందర్భములు ఆమె జీవితమున ముమ్మారు సంభవించెను. వీనిని మహా తుండూ తన యాత్మకథయందెల్లు వర్ణించెను.

“ఆమెకు రక్తస్రావమును వ్యాధి మొదటిసారి సంభవించునప్పటికి దక్షిణాఫ్రికా సత్యాగ్రహోద్యమము ప్రారంభింపఁబడి తీవ్రముగ సాగుచున్నది. వైద్యమెఱిగిన యొక మిత్రుఁ డీమెకు శస్త్రచికిత్స యవసరమని నుడివెను. తొలుత నామె యిండుక సందియంపడి పిమ్మట నందుల కంగీకరించి నది. ఆమె శరీరము పూర్తిగ కృశించి యున్నది. మత్తుమం దుపయోగింపకయే శస్త్రచికిత్స చేయవలయును. ఈ చికిత్స విజయవంతముగ నిర్వహింపఁబడుటకుఁ గారణమామె యకుంతిత ధైర్యమే. ఈసంఘటనము డర్బనులోనిది. ఆడాక్టరు నాకు జోహాన్నబర్గ్ నకేఁగ సెలవిచ్చెను. అతఁడును అతని

భార్యయుఁ గస్తూరిశాయి విషయమున నెట్టివిచారము మీకు వలదని నాకు ధైర్యము చెప్పిరి.

కొలఁది దినములలో నామెకు వ్యాధి ప్రకోపించినది. ఒకపర్యాయ మామెకు స్మృతికూడఁ దప్పెను. నాయనుమతి లేనిది ఆమెకు మద్య మాంసము లౌషధములుగ నైన నొసగఁ రాదని యాడాక్టరునకుఁ దెలియును. అందుచే నతఁడు మాంస రసమామెకు తేనీటితోఁ గలిపి యిచ్చుట కనుమతింపఁగోరుచు జోహాన్నుబద్ధునకు నాకుఁ దంతియిచ్చెను. అందులకు సమ్మతింపననియు నామెకు స్మృతి కలిగినపుడడిగి యామెకు సమ్మతమగుచో నాకెట్టి యభ్యంతరము లేదనియుఁ దిరుగ తంతియొసఁగితిని. డాక్టరు తాను రోగుల సమ్మతి గైకొనుట వీలుపడదనియు నన్నే రమ్మనియు, రోగి కాహార మొసఁగుటలోఁ దనకు స్వాతంత్ర్యములేనిచో నామె ప్రాణమునకు బాధ్యత వహింపఁజాలననియుఁ దెలియఁజేసెను. వెంటనే యున్న రైలెక్కి డర్బనునకేగి చూచునప్పటికిఁ దానంతకుఁ బూర్వమే మాంస సమ్మిశ్రితాహార మొసఁగితినిని చెప్పెను. అపుడు నేనిట్లంటిని, “భిషగ్వరా, ఇది మోసమని పరిగణింతును.” “రోగుల కాహార మిచ్చుటలో మోసమేమియులేదు. వైద్యులమగు మేమిట్టి మోసముల వలన రోగుల ప్రాణములఁ గాపాడగల్గుచో నది ధర్మముగనే భావింతుము” అని డాక్టరు నిశ్చలుఁడై పలికెను.

నాకెంతయో బాధ కలిగెను. చేయునదిలేక మానము వహించితిని. డాక్టరుదంపతులు మా కెనలేని సేవచేసిరి. వారి కెంతయో నేను ఋణపడియున్నాను. వారి వైద్యనీతి

మాత్రము నాకుఁ దృప్తిసీయలేదు. అంతట మఱల నేనిట్లంటిని “ఆమెకు స్వయముగఁ గోరినదప్ప మద్య మాంస సమ్మిశ్రితాహారము నామె కోసఁగుటకు నేను సమ్మతింపను. ఇందుమూలమున నామె మరణించినను నేను విచారింపను.”

“నీ సిద్ధాంత రాద్ధాంతముల కంతు పొంతులేదు. వాని కేమిగాని, నీభార్యకు వైద్యసహాయము చేయుచో మాకు సంపూర్ణ స్వాతంత్ర్య ముండవలయును. ఇట్టి స్వాతంత్ర్యమును నీవు నిరోధింపఁబూనినచో, ఆమెను తీసికొని పొమ్మనక తప్పదు. ఆమె మా వైద్యశాలలో బ్రతుకునవకాశముండియు, మొండిపట్టుదల కాహుతి యగుట సహింపఁజాలను.”

“ఆమెను తత్క్షణ మిచ్చటనుండి యెక్కడికి నేని గొంపొమ్మనియేనా మీ యభిప్రాయము.” “ఎప్పుడు నేనట్లంటిని? ఆమెకెట్టి నిర్బంధములు లేకుండ స్వేచ్ఛగ నొషధమిచ్చుటకు వీలుండవలయుననియే నాకోరిక. అటులమాకామె యారోగ్య విషయమున స్వేచ్ఛ నిచ్చెదరేని ఆమెకు మా యోషినంత సేవ చెసెదము. ఆమెనుగూర్చి యెట్టి యాందోళనయులేక మీరు వెడలవచ్చును. ఈమాత్రము నీకర్థము గానియెడల, ఆమెను తీసికొనిపొమ్మని నాచేత చెప్పించుకొనుచున్నావనక తప్పదు.”

ఈ సంభాషణావసరమున మహాత్మునివెంట నాయన కొడుకులలో నొకఁడుండెను. అతఁడు తండ్రియభిప్రాయమున సంపూర్ణముగ నేకీభవించి, తనతల్లి మాంస సమ్మిశ్రితాహార పానీయముల ముట్టదని తెలిపెను. ఆమె నందుల కొప్పింపఁజూచుట యన్యాయమనియు నందులకుఁ దానును

నంగీకరింపననియుఁ దెలిపెను. పులి కడుపున మేక పుట్టునా ? రత్నాలగనిలో గాజురాయి పొడమునా ? ‘బాలాదసి సుభాషిత’మ్మను సూక్తిఁ బాటించి మహాత్ముఁ డెంతయు ననంత సంతోష వారాసి నోలలాడె. తనయుల భాషణములు కర్ణయుగళ సద్భాషణములు, సంతోష పోషణములు గావా ? కౌరవరాజసభానంతరమున నాఁడు ధర్మోపన్యాసముగావించిన భీష్మ ప్రముఖులకుఁ గొనియాడఁ దగినవాఁడైన వికర్ణుఁడు బాలుఁడేకాడా ? నవనీత కోమల హృదయములందు హత్తుకొనిన సద్భావము లనంత ఫలప్రదము లగుటలో నాశ్చర్యమేమి ? నిరంతర మాత్మసైర్యము నెచ్చించుచుఁ బాఠ్యము లేని సచ్చరిత్రమునకు బాత్రునిగావించు దైవ వాణియే యా బాల జలజాసనుని వదన పద్మమున నధివసించెనేమో !

అంతటఁగస్తూరిశాయి యభిప్రాయము నర్థించినాఁడు గాంధీజీ. అపు డామెస్థితి యెట్టి ప్రసంగమున కనుకూలమగు నది కాదు. కాని గాంధీగారి కది తప్పసరియైన కర్తవ్యమని పించినది. అతఁడు తనకును డాక్టరునకును జరిగిన సంభాషణమును క్రమముతప్పక నివేదించెను. అంతట నామె తన నిశ్చితాభిప్రాయము నిట్లు వ్యక్తీకరించినది : “నాకా బీఫ్ టీ వలదు. మానవత్వము దుర్లభము. అట్టి యనుచిత పదార్థములతో స్వచ్ఛమయ నియమములకు మచ్చ దెచ్చుకొనుట కంటఁ జచ్చుటయే మేలు.” అని నిష్కర్షగాఁ బలికెను. అతఁ డంత నామెతో నిట్లనియెను, “నీవు నా నిర్బంధమునకు లోను గావలదు. హిందువులలోఁ బెక్కురు మధుమాంసముల నాహారముగనో యశాషధముగనో గ్రహించుటకు సందియ

పడరు. కావున నీ యిచ్చవొప్పునఁ జేయుట కెట్టియభ్యంతరము లేదు.” ఆమె యాశలుకు లాలించి, “దయయుంచి యిటనుండి యెటకేని మఱియొక చోటునకుఁ గొనిపొండు. నా కీ మధ్య మాంసములు వలదు. మాధవుకృపయున్న జీవింతును. లేదా మృత్యువైనను సమ్మతమే. దేహములు బుద్బుదప్రాయములుగదా! వీనికై నమ్మినధర్మమునకు హాని యేల కలుగవలెను?” దిటవుమీఱఁ బలికిన తిలకిసి తిలకము నెమ్మోముఁజూచి యమ్మానసీయుఁడు సమ్మదమంది యామె నటనుండి తీసికొనిపోవుటకు నిశ్చయించుకొని తన నిశ్చయము డాక్టరునకుఁ దెలియఁజేయఁగా నతఁడు “ఎంతటి భల్లూకపు పట్టు పట్టెదవయ్యా నీవు?” అని విసుగుకొన్నాఁడు. సత్యారాధకుఁడు దూషణ భూషణ తిరస్కారములఁ బాటించునా? ధర్మమని తనకుఁ దోచినదానిని జంకుఁ గొంకులేక యాచరించికదా కృతార్థుఁడగును!

అచటికి స్త్రీషను దూరము. చిటపట చిటపట వాన కురియుచుండెను. డర్బనునుండి ఘోనిక్కుకు రైలుబండిపైఁ బోవలయును. అచటనుండి రెండునరమైలు రోడ్డు. అప్పటికిఁగాని వారి నివాసము చేరరు, నిస్సంశయముగా నతని దత్యంత సాహసము. కాని దైవమం దచంచల విశ్వాసముతో నందులకుఁ బూనికొన్నాఁడు. ఇందులకుఁ గస్తూరిబాయియుఁ దోడ్పడెను. ఆమెకు భర్త యాపరిస్థితులలో నోదాగ్ను గూర్పవలసియుండ, నామెయే యతని కాశ్వాసము గూర్చుటయేగాక యామోదము గూర్చినది. ఉత్తమ నారీ లక్షణ మదియేకదా! “నన్నుగూర్చి మీరు దిగులొందకుఁడు”

అనియే యామె భర్తకుఁ బలుమరా దారియందుఁదెలిసినది.
 “పరమేశ్వరుఁడున్నాను శరణాగతుల రక్షింపను. ఆతని
 యిచ్చయే నెరవేరునుగాక.”

కతిపయదినము లనారోగ్య పీడితయై సరియైన యాహారములేక కృశీభూతయై శల్యావశిష్టయై మొగమునమాత్రము వీడని చిఱునగవుమాత్రమే తొడవైయున్న యా లతాతన్ని నెట్లు గొనిపోవుట. రిక్తాలో నెట్లో స్టేషనునకుఁ దీసికొని వెళ్ళిరి. ప్లాటుఫారము విశాలమైనది. దానిపైకి రిక్తారాదు. రైలుబండిలో నెక్కుట కెంత ప్రయాస పడవలయును. అపు డామెను భర్త చేతులపై నుంచుకొని చాలమారము తీసికొని పోయి రైలుబండిలో నెక్కించెను. ఫోనిక్సు చేరినపిమ్మట హేమక్కు అనఁబడు షోలీలో నెట్లో తమ యావాసమునకుఁ జేర్చెను. క్రమముగా గృహవైద్యముమీదనే యామెకు మఱి యారోగ్యము చేకుటెను.

ఫోనిక్సువెళ్ళిన రెండు మూడు దినముల తరువాత నొక స్వామితల్లజుఁడు గాంధీ యాశ్రమమునకు వచ్చెను. అంతశ్శుద్ధిని బరిశోధింపవచ్చిన యే సిద్ధుఁడో, దివ్యుఁడో, నవ్యుఁడో కాని యతని శాస్త్రజ్ఞాన మపారము. శ్రీరాముని రాజ్యమునకు మఱిలిరమ్మని తెలుపనేతెంచిన జాబాలి యేమో ! అతఁడు మనుధర్మశాస్త్ర సిద్ధాంతము లేకఱువెట్టఁ దొడఁగెను. మాంసాహారము నిషిద్ధముకాదని నిరూపించెను. ఎటులైనను కస్తూరి జీవితకమలము సురభిశము గాఁదగుననియే యతని యాశయము. అతఁడుద్ఘాటించు ధర్మసూత్రములలోఁ బెక్కు ప్రక్షిప్తములనుట జగమెఱింగిన విషయమే. సర్వ

శాస్త్ర పరిశీలనాయత్త చిత్తుడగు గాంధీమహాత్మునకీ విషయము వినూత్నముకాదు. అయినను కస్తూరిబా భావము గమనించుటకో యన్నట్లు ఆస్వామి ప్రసంగముల కభ్యంతరము సెప్పలేదు.

స్వామిచంద్రుని హితప్రసక్తి కస్తూరిబా గాఢ ప్రవృత్తికిఁ గళంకము తేజాలకపోయెను. చవిటినేలఁ గురిసిన వర్షమువోలే వ్యర్థమయ్యెను. బధిర శంఖారావము గావించువాని బోలి పరిహాసాస్పదుడయ్యె నీ యపర జాశాలి. “స్వామీ, నాకు శిరోవేదనగ నున్నది. నాకీ వాదములతోఁ బనిలేదు. స్మృతీతిహాసముల గొడవ నాకెందులకు ? సదాచారమునకు భిన్నమగు తెన్ను నేనెన్నఁడు తొక్కను. వాదింపఁ గుతూహల ముండినచో నా నాధునితోడను పుత్రులతోడను వాదింపుడు” అని ఖండితముగఁ బంపెను.

“వాదంబులు గాపాడంజాలవు శ్రీ దయితుడే గతి పామరుడా ?” “హరి పాదము పట్టర పామరుడా” యనిగదా విజ్ఞుల ప్రబోధము.

మహాపురుషుల జీవితములం దత్యంత స్వల్పవిషయములుగూడ మనోదార్ధ్య విద్యావివేక బలయుతములై లోకాదర్శకములై యుండు ననుటకు మహాత్ముని యొక్కయు, తదర్థాంగి యొక్కయు దివ్య జీవితఘట్టములు పెక్కునిదర్శకములు.

కస్తూరిబాయికిఁగలిగిన రక్తస్రావవ్యాధి ప్రబలమనో వ్యాధికిఁ దావలమయ్యెను. తుద కిందులకు ఆత్మ నిగ్రహముతోఁగూడిన ప్రకృతిచికిత్స యొండు మహాత్మునకుఁ దోచి

నది ఉప్పు పులుసులు మానివేయుట. అది దుస్సాధ్యమని కస్తూరిబాయి యభిప్రాయము. కాదని గాంధీగారి వాదము. “మీకొకవేళ వైద్యులు సలహా యిచ్చుచో” అని కస్తూరిబాయినుచుండఁగ నే గాంధీగారు “తప్పక మానివేయుదును. సందియమేల? దుస్సాధ్యము కాదని రూపించుట కిదే యొక సంవత్సరపర్యంతము మానివేయుచున్నాను. నీవు మానినను, మానకున్నను సరియే. ఇది ప్రమాణము చేయుచున్నాను” అనెను. “అయ్యయో, మీ మనస్తత్త్వము గుర్తెఱిగియుఁ బనికిమాలినదానను మీ మృలయించితిని. నా రోగమునకు మీ రేల పథ్య మవలంబింపవలయును? నేను తప్పక యుప్పు పులుసులు మానివేసెదను. మీరు మీ ప్రమాణము నుపసంహరించుకొనుఁడు” అని మొఱవెట్టుకొనెను. అనుష్ఠాన వైదాంతిక శిఖామణియగు బాపు “దైవమునకు మన మంచి చెడ్డలు తెలియును. దైవప్రేరణచే నా కా వాక్కులు వచ్చినవి కాని కామ క్రోధ వివశత్వమునఁగాదు. ఎందులకైన మంచిదియే. ఆత్మనిగ్రహము నవలంబింతును. ఉప్పు పప్పుల నొకవర్షము మానివేయుదును.” అని దృఢమనస్కుడై పలికెను.

కస్తూరిబాయికి మాటు మాటాడ నవకాశము లేదు. తన మూఢత్వమునకుఁ దన్నెంతయో దూషించుకొన్నది. పథ్య మవలంబించి ధన్య మూర్ధన్య యైనది. సర్వవిధములఁ దన్నిట్లు సన్మార్గవర్తినిగావించు పతి లభించుటయు నతనితోఁ జర్చించి సారమెఱిగి యనుష్ఠానమున నకుంతితముగ వర్తించుటయు నామె యుత్తర చరిత్రమునకు మేఱుఁగులు దిద్దినవి.

6. అంతర్వాణీ ప్రబోధము

దక్షిణాఫ్రికా ఖండమున నఖండము నక్షీణమునగు ప్రతాప
ముతో ఆసియాఖండవాసుల నత్యంత శోచనీయదైన్య
మునకు హైన్యమునకు గుఱిసేయు శ్వేతజాతుల నెదుర్కొనఁ
బూని సత్యము అహింస యను జోడు గుఱుములఁ బూన్చి.
స్వధర్మనిష్ఠయను రథము నధిరోహించి సత్యాగ్రహ దీక్షా
దక్షమగు నాత్మశక్తియే యమోఘ గాండివముగఁ బార
తంత్ర్య నిర్మాణనోతుకఁడై యల్లదె యుల్లము పల్లవింపఁ
జేయు నవమోహనదాసుఁడు. రాజకీయ రణక్షేత్రమున
నాధ్యాత్మిక కృషి సాగించు నతిలోక మాన్యుడగు నద్భుత
హాలికుఁ డతఁడే. అమ్మహాపురుషునికి అధిజ్యధర్మనకు శ్రుతి
సేయమైన యొక మధురరుతి శ్రుతి గోచరమైనది. నవ
మోహన మురళీగాన సదృశమై యతని హృదయాంతరాళ
మును ఫలకింపఁ జేయుచున్నది. సదమలమైన యతని మోము
జాబిల్లి చిరునవ్వు వెన్నెలలు గాయుచున్నది. ఆ యాకస్మిక
ప్రబోధామృత పూరమును దోరముగఁ గ్రోలి యమందానంద
కందళిత నయనారవిందుఁడై యేమో తలపోయుచున్నాడు.
“విశ్వజనసేవాపరాయణుఁడు ఐహిక భోగలాలసుఁడుగాడు.
కామదాసుఁడు రామదాసుఁడు కాఁడు. మానవ సహజ
సంతానవాంఛ కొంతదనుక ఫలించినవెనుక కేవలము దైహిక
తృప్తికి స్త్రీ సాంగత్యము గోరుట యసంభావ్యము. పవిత్ర
బ్రహ్మచర్య నిష్ఠచేఁ దప్ప మఱి యేవిధమునను మానవుఁడు
ఘనతరకార్యముల సాధింపఁజాలఁడు.” ఇట్టి తలంపులకు లోనై
యున్నటులుండి బ్రహ్మచర్యము యావజ్జీవన వ్రతముగఁబూన

సంకల్పించి యద్ధాంగలక్ష్మికి తత్సంకల్పము నెఱిగించెను. ఎఱిగించుటయే తడవుగ నామె తన యొడబాటు తన యొడ యనికి నుడివికొన్నది. ఇంక నాతని సంకల్పమునకు వికల్పము గలదా ! నాఁడు బుద్ధభగవానుఁడు తాను వైరాగ్యదీక్ష నుద్దేశించినపుడు యశోధరాదేవిని గను బ్రామి చనినాఁడు గాని యిట్టులాడంబరచెనా ? స్త్రీలకు బురుషులకంటె గామ తృప్తి మెండనియు, నిగ్రహశక్తి తక్కువ యనియు, స్త్రీలు నిరంతర చంచల చిత్తలనియు లోక మాడిపోయును గాని స్త్రీ సహనమూర్తి, పవిత్రానురాగవర్తిని యని గ్రహింపనేరదు. అట్టి మహితాదర్శమును లోకమునఁ బ్రతిష్ఠించిన పతివ్రతా మతల్లులలో నత్యున్నతశాఖకుఁ జెందిన తిలకినీ తిలకము కస్తూరిబాయి.

నాఁడు మొదలుకొని మహాత్ముని హృదయము నిష్కళంక ప్రేమకుఁ దావలమైనది. భార్యభర్తలు పరస్పరాఘోగతులకుఁ దోవదీయువారుగాక పరస్పరాభ్యాత్మికొన్నత్యమునకుఁ దోడ్పడు పెంతటి యాచిత్యము ! అది సంస్తుత్యము గదా ! ఇప్పుడు కస్తూరిబాయి భర్తృనిర్బంధ వినిర్ముక్త. గాంధీజీ యింకఁ జెప్పఁ బనిలేదు. ఐహిక దైహిక బంధముల సమూలముగ విచ్ఛేదమొనర్చిన వీరుఁడు. అతఁ డెన్నఁడును పరిహాసమునకై నను పరస్త్రీ ముఖావలోకనము జేసి యెఱుఁగఁడు. కలనైనఁ బరకాంత దలచియుండడు. అతనిలోఁ గామ తృప్తి రేకెత్తింపఁగలది యొక కస్తూరియే. ఆమె విషయము ననే విషయవాంఛలు విడనాడిన మహనీయుడు పరనారీ సాంగత్యము నిచ్చగించునా ? అతనికి స్త్రీ లోకమేమాతృ

రూపముననో దుహితృరూపముననో సోదరి రూపముననో గోచరించినది. ఇట్టి దృశతర దీక్షకుఁ దోడ్పడి భర్తను లోకోత్తర మహానాయకునిగ లోకమునకుఁ బ్రసాదించిన యఖండ గౌరవమునకుఁ బాత్రమైనది మానసియ మానిసివసంతము మాత్ర శ్రీ.

బ్రహ్మచర్య దీక్షాస్వీకార కాంక్ష మహాత్మున కావ శ్యముగఁ దత్పూర్వము కొన్నియేండ్లుగఁ గన్పట్టుచుండినను, అంతర్వాణీప్రబోధ శంఖారావము శ్రవోగోచర మగుదనుక ద్రోసిపుచ్చుచువచ్చెను. ఇట్లుపేక్షించుటకుఁ గారణములు రెండు. ఒకటి ఆత్మసంయమనమున నవిశ్వాసము, రెండుకస్తూరి యీవిషయమున సహకరింపదేమో, కామవిషయమున నామె వెనుకబడునేమో యను ననుమానము. రెండవ యూహకు మొదటిదే మూలము. అందుననే యతఁడంతకాలము త్రోసి పుచ్చినను, తుదకు దీక్షాస్వీకారమునకు ముందుగ నామెతో నీ విషయము సంప్రదింపలేదు. అట్టి యవసరమును గలుగ లేదు. ఆమె కామవిషయ మెఱుక సేయుటతోడనే యామె తన యంగీకృతి తెలిపెను. గాంధీగారే స్వవిషయమున నను మానించి సర్వజీవ శరణ్యుడగు వాసుదేవు చరణారవిందముల శరణు జొచ్చెను. అతఁడేగదా తన హృదయ పరివర్తనకు హేతుభూతుఁడు. అతఁడేగదా తన్నీయఖండ మానవసమాజ సేవాక్షేత్రమునఁ బ్రవేశింపఁజేసినది. అతఁడే సాగింపకుండునా మానసదార్ధ్యము నొసఁగి యీయకలంక బ్రహ్మచర్య దీక్షా వ్రతమును.

సత్యాగ్రహ సమరమునఁ గాలిడినాఁడు గాంధీజీ, కస్తూరిబాయి కిట్టి యుద్యమములు రుచించునో లేదో, దీని కఖండ త్యాగము వలయునుగదా యని యనుమానించి యీ విషయ మామెకు బోధింపకుండెను. సత్యాగ్రహోద్యమమునఁ బాల్గొనుచున్న పురుషులతోఁ బాటు స్త్రీలునుగలరు. వారికి మహాత్ముఁ డుద్యమ తత్తముచు సత్యాగ్రహులవలంబింపఁదగిన విధానమును బోధింపఁదొడఁగిన యవసరమున ముందుకువచ్చి మాతృశ్రీ యిట్లు నుడివెను : “నా కీ విషయము మీరు బోధింపకుండుటచే విచారము కలుగుచున్నది. కారాగృహమున కేగకుండుటకు నాకుఁగల యయోగ్యత యేమి ? మీ రితరుల నేపథమున కాహ్వానించుచున్నారో దానిని నేనును అనుసరింపఁగోరుచున్నాను.” అందులకు గాంధీజీ యిట్లు సమాధానము చెప్పెను : “నీకు బాధకలిగించుట నాకు సమ్మతముగాదు. నిన్నుగూర్చి విశ్వసింపకుండుట చర్చనీయముకాదు. నీవు నా నిర్బంధముచే కారాగృహమున కేఁగుటకాదు గాని నీకు స్వయముగ నట్టియుత్సాహముండినచో నది నాకు హర్షదాయకము నిస్సంశయముగా. ఇట్టి విషయములలోఁ బ్రతివ్యక్తియు దన్నుదాను సంప్రదించుకొని, తగిన ధైర్య ధైర్యములు లుండిననే పాల్గొనుట యుచితము. పతియాన జవదాటరాదను భావమున నీవు ఈ దుష్కర కార్యరంగమునఁ బ్రవేశించినయెడల ఇందలి సాధక బాధకములకు బాధ్యుఁడ నేనగుదునుగదా ? నీవు న్యాయస్థానమున విచారణ సమయమున జంకినను, కారాగృహశిక్షల సహింపజాలకున్నను అందులకు నేను పశ్చాత్తాపపడవలసి యుండును.

బుద్ధిపూర్వకముగ బాగోగులెఱిగిపూనుచో నీవు, నాకెట్టి యెడను సంతాపము కలుగదు.” ఆ నారీమణి యిట్లు పలికెను “నావిషయమున నెట్టి యాశంకయు మీకు వలదు. కారాగృహశిక్ష యోర్వజాలనిదిగఁ నోచినచో డక్షమాపణగోరి విడుదల వడసి వత్తును. మీరును పుత్రులును సహింపఁగలిగిన శిక్షలను నేనేల సహింపజాలను ? నేను తప్పక యీ సమరమునఁ బాల్గొందును.” నరకునిపైకి దాడి వెడలినపుడు సమరోత్సవమున కుత్సహించివ సత్యాదేవిని తలపించుటలేదా ? శ్రీకృష్ణుఁడు సత్య ననుమతించినట్లే యత్యంత సమ్మోదమున మోహనదాసుఁడును కమనీయ సౌకుమార్య సౌహార్దముల కెల్లయగు సతీమణి నంగీకరించెను.

తొలుత సమరోత్సాహముజూపి తరువాత చదికిలఁ బడలేదు కస్తూరి. ఈ సత్యాగ్రహ సమరము నిరంతరముగ నాటువత్సరములు సాగినది. అనేకపర్యాయములు గాంధీజీ యును కస్తూరిబాయియును కారాగృహబద్ధులైరి. కస్తూరి బాయి వీరుఁడగు తన భర్తకుఁ దీసిపోని ధైర్య సైర్యములఁ బ్రదర్శించెను. సమరారంభ దశయందుఁ దన ప్రాణేశ్వరుఁడు పథానుల చేతులలోఁబడి మృత్యుగహ్వరమునఁ బడినయంతటి దురవస్థకుఁబాలగుట గాంచినది. సమరముతీవ్రమై యత్యుచ్చ స్థాయి యందున్న సందర్భమున స్వామాన్యునివలె రాశ్మిని పగులఁగొట్టుటకు నిర్బధంపఱుపఁబడిన భర్తను జూచినది. ఫోనిక్కు ఆశ్రమమునందలి సభ్యుల మనఃపరివర్తనమునకు

పదునాలుగుదినములు నెఱపిన యుపవాసవ్రతమును కను
 లారఁ గాంచినది. తుదకీ సమరమున విజయలక్ష్మీ సమేతుడై
 దేశీయుల మన్ననలకుఁ బాత్రుడైన తన ప్రాణపతిని బడసి
 నాఁడు జము నెదిరించి భర్తప్రాణములఁ బడసిన సావిత్రిని
 బోలినది మన మాతృశ్రీ.

7. భారతదేశ పునరాగమనము

1915 జనవరి నెలలో గాంధీజీ కస్తూరిబాయియు బిడ్డలును తిరిగి హైందవధాత్రికివచ్చిరి. ఆ సంవత్సరము మే నెలలో అహమ్మదాబాదులో సత్యాగ్రహశ్రమమునకుఁ బునాదులు వేయఁబడినవి. అది కాలక్రమమున గాంధీజీకిని అతని కుటుంబమునకు గృహమయ్యెను. అదియే సత్యప్రయోగశాలయయ్యెను. ఆ యాశ్రమమునందు సభ్యులుగఁ జేరినవారిలోఁ బ్రథమగణ్య కస్తూరిబాయియే. ప్రథమ సముదాయము గాంధీజీతోఁగలసి శ్రీ పురుషులు ఇర్వదియైదుగురుమాత్రమే. అందఱి కొకేపాకశాల భోజనశాల. వారందఱు నొకే కుటుంబముగ మెలంగిరి. శాలసభ్యు లందఱును కస్తూరిబాయిని కేవలము తమతల్లిగ భావించు చుండిరనుట యందెట్టి యనుమానము లేదు. ఈ స్థితియందుఁ జూచిన సుప్రసిద్ధ మహాకవయిత్రి శ్రీమతి సరోజినీనాయుడు కస్తూరిబాయి స్వరూప చిత్రణ మిట్లు గావించెను.

‘ఆమె తనభర్త పార్శ్వమున, నిరాడంబరముగను, పవిత్రముగను, గంభీరముగను విజయవేశ నున్నట్లే, ఆపత్నమయమునను గూర్చుండెను. ఆమెలో విదేశమున నొకచేత స్వదేశీయ గౌరవజ్యోతిని బూని రెండవచేతితో గాయపడిన యోధులకు శాధాపనయార్థము పాటుపడు మూర్తి గోచరించెను. గోఖలే చెప్పినరీతి మృత్తికనుండి మహావీరుల సృజించు దక్షిణాఫ్రికా మహానాయకుఁడు అత్యంతాల్పహారము బుచ్చుకొనుచు అనారోగ్యముతో నేలపైఁ బరుండ, నతని ధర్మపత్ని సామాన్య గృహిణిరీతి గృహస్థకార్యము లనేకము

లగువానియందు నిరంతర నిమగ్నయై యుండెను. తానొక ప్రపంచ విఖ్యాత మహాపురుషులగువాని జీవిత భాగస్వామిని ననియు మహాకీర్తి ప్రతిష్ఠలఁ గాంచియుంటిననియు గర్వించుట కస్తూరిబాయియెడ నెందును దోషదు.”

ఆశ్రమ జీవితము మొదటినుండియు సుకరముగ నుండ లేదు. ఆశ్రమనిబంధనలు సిద్ధపరచునపుడు అస్పృశ్యుల ప్రవేశముగూర్చి ప్రస్తావము జరిగెను. అపుడు గాంధీగారు స్పష్టముగఁ జెప్పెను. ‘అర్హుడైనచో అస్పృశ్యుని తప్పక ఆశ్రమమున కనుమతించెద’ నని. అటుపిమ్మట కొన్ని నెలలు గడచియుఁ గడవకపూర్వమే అస్పృశ్యుల కుటుంబమొకటి యాశ్రమ ప్రవేశము గోరుచు వచ్చెను. వారాశ్రమ నిబంధనల కంగీకరించిరి. గాంధీజీ తోడివారిని సంప్రదించి యాకుటుంబమునకు సభ్యత్వ మంగీకృతమైనటులు తెలిపెను. వారి ప్రవేశము వలన ధనసహాయ మొనరించు వెలుపలి మిత్రులకును ఆశ్రమమందలి వారికిని గాంధీజీయం దనిష్ట మేర్పడెను. ధనసహాయ మాగిపోవుటతోఁ బాటు సంఘ నిషేధము గూడ జరుగునటులు వదంతి పుట్టెను. గాంధీజీ ఆర్థిక దుస్థితికిఁ దగిన నివారణోపాయమును సమాలోచించెను. కాని యాశ్రమములోని తుపాను అతని శక్తి సామర్థ్యములకు పరీక్ష యాయెను. కస్తూరిబాయియు ఆశ్రమములోని యితర స్త్రీలును అస్పృశ్యులను తోడివారుగ స్వీకరించుట కొడంబడరైరి. గాంధీజీ యిట్టి పరిస్థితులలో ఆశ్రమ సభ్యురాండ్రను ముఖ్యముగా కస్తూరిబాయిని తనమార్గమునకుఁ దీసికొని రాజాలనందులకు మిగుల విచారించి, తుదకు ఏడుదినము లుపవాస

దీక్ష వహించెను. ఈ యేడుదినములలో క్రమముగ కస్తూరి బాయి హృదయమున పరివర్తనము కలిగెను. అస్పృశ్యతా నివారణ సూత్రము మున్నగు సిద్ధాంతముల నాచరణమునఁ జూపుటకే యాశ్రమ స్థాపనము జరిగెననియు, తత్త్విద్ధాంతాచరణము వినా యాశ్రమమున కునికిలేదనియు, ఇంతేల ఆశ్రమమునకు ఆత్మయగు మహాత్ముడు లేనిపిమ్మట నాశ్రమము నిర్ధకమనియు గ్రహించెను. ఆమెపట్టుదల పూర్తిగ సడలిపోయెను. ఆమెకు అస్పృశ్యులయందున్న నిరసనభావము పూర్తిగఁ దొలగిపోయెను. మైందవ మతమునకు గళంకమైన అస్పృశ్యతను తొలగించుటకుఁ దనభర్తకుఁ బూర్తిగ సహకరించెను.

కస్తూరిబాయికి దీనులయందు సహజముగ సానుభూతి గలదు. 1917 లో గాంధీజీ చాంపరాన్ జిల్లాయందలి పల్లెటూరివారిని సీలిమందు పరిశ్రమచేయు తెల్లవారికి బానిసలుగ నుండు నైచ్యముఁ బాపుటకొక యుద్యమము నారంభించెను. అప్పడాతఁడా పల్లెటూరి ప్రజలకు విద్యాభ్యాస మవసరమని గ్రహించి, వారిలో జ్ఞానజ్యోతిని వెలిగించు నిమిత్తము మహిళల నియమించెను. ఈ మహిళలయందు కస్తూరిబాయియుఁ గలదు. ఆమె యుపాధ్యాయులలో నొకర్లుక. వ్రాయను జదువను రాని యీమె యెట్లుపాధ్యాయురాలు గాఁగలిగినది గమనార్హము. శుచి శుభ్రతలు, సీతనియమములు, క్రమశిక్షణాదికము బోధించుటయే యీమె విద్యుక్తము. పల్లెటకుఁ బోయి యందలి స్త్రీలెందులకు దమ వస్త్రముల నుదుకుకొనరో కనుగొని, వారి కుదుకుకొనుట నేర్పుపనికి కస్తూరి

బాయి నియమింపబడెను. ఆమె యట్లు పరిశీలనముగావింపగా నా జానపదస్త్రీలు రెండవ వస్త్రము లేకుండుటచే వస్త్రము లుదికికొనరని తెలియవచ్చెను. వారిలో నొకర్లు “నాకు రెండవ చీరెను పంపుమని మహాత్మునికిఁ జెప్ప” మనెను. వారి దారిద్ర్య మట్టిది. దారిద్ర్య పీడిత ప్రజానీకము నకు జేయవలయు సేవారహస్యములన్నియు నామె గ్రహించెను.

8. అరెస్టులు, బందిఖానాలు

1921 లో మహాత్మునిచే బ్రారంభింపబడిన సహాయ నిరాకరణోద్యమమునందును 1930, 32 సంవత్సరములలో నిర్వహింపబడిన శాసనోల్లంఘనోద్యమములందును ఆమె ముఖ్యపాత్ర వహించినది. అనేక పర్యాయములు కృష్ణజన్మ స్థానమున కేగినది.

1922 మార్చిలో గాంధీజీ అరెస్టు గావింపబడి, తీవ్రముగ విచారింపబడి ఆక్షేండ్ల కారాగృహశిక్ష విధింపబడెను. అప్పుడు కస్తూరిబా కార్యరంగమున దుమికి ధైర్యసాహసము లతో ముందునకు వచ్చి దేశీయుల నుత్పాతలూగించు మహాత్తమ సందేశము నిట్లొసంగెను.

మత్రియ దేశీయ సోదర సోదరీమణులారా,

నా హృదయేశ్వరుడు ఆట సంవత్సరముల కారాగృహశిక్ష విధింపబడినాడు. ఈశిక్ష నాహృదయమును గుంగింజేయు చున్నను, అతని శిక్షా కాలపరిమితిని తగ్గింపగలమును తలంపు నాకు ధైర్యము నొసంగినది. మనప్రయత్నములద్వారా అతనికి విధింపబడిన శిక్షాకాలము ముగియుట కెంతో ముందుగ నతనిని విడిపింపగలము.

భారతదేశము జాగృతమై కాంగ్రెసు నిర్మాణకార్యమును పట్టుదలతో నాచరింపఁబూనినచో, మన మతనిని విడిపించుటలో విజయమందుటయేగాక కడచిన పదునెనిమిది నెలలుగా మనము తీవ్రముగ వేనికొఱకు బోరాడుచుంటిమో ఆ కోరికలన్నియు సిద్ధింపగలవు.

కావున దీనికిఁ బ్రతీకారము మనచేతనున్నది. విఘటల మైతిమా, వోషము మనదియే. నాయందు సానుభూతియు, నాభర్తయుందు శౌరవమునుగల వారి నెల్ల నేనర్థించునది యే మనః హృదయపూర్వకముగ విజయవంతముగ సాగింపుఁ డనియే.

నిర్మాణకార్యక్రమము నందలి యంశములలో నతని కత్యంత ప్రీయములు నూలునడకుట, ఖద్దరు నేయుట. వీని యందు మనము విజయమందఁ గలిగినచో భారత దేశాధిక సమస్య పరిష్కృతమగుటయేగాక రాజకీయ పారతంత్ర్య విమోచనము సైతము ప్రాప్తింపఁగలదు. గాంధీజీ శిక్షకుఁ బ్రథమ ప్రతికృతియేమనః

(1) స్త్రీ పురుషు లెల్లరును విదేశీయ వస్త్రముల వినర్జించి ఖద్దరును తాము ధరించుటయేగాక యితరులుగూడ నట్లులే యొనర్పఁ బ్రబోధింపవలయును.

(2) స్త్రీ లెల్లరును నూలు నడకుట తమ పవిత్రధర్మముగ భావించి నూలు తయారుచేయుచు నితరులు నట్లు చేయునట్లు ప్రోత్సహింపవలయును.

(3) వర్తకులెల్లరు విదేశీయవస్తు క్రయ విక్రయములు విరమింపవలయును.

హిమవచ్ఛృంగము లత్యున్నతములు. అతివిశాలము నత్యంత గంభీరము హైందవాబ్ధి. ఉత్తర దక్షిణ దిగ్భాగము లందీ గట్టులరాయఁడును కడలి యొడయఁడును క్రమముగఁ గలిగిన యీపవిత్ర భూఖండము మహిమండల మండనాయ మగుట కిందు జనించిన మహనీయుల సమతాదర్శమే.

భారతదేశము పరతంత్రమగుటకు ముఖ్య కారణము లలో నొకటి దేశీయులలో అందును హిందూ మహమ్మదీయు లలోఁగల యనైక్యమే. బ్రిటీషువారు వీరిలో వీరికి ద్వేష మును రగుల్కొల్పి సామ్రాజ్యము సుస్థిరముగావించుకొనఁ జూచుచుండిరి. శృంఖాలాబద్ధయైన దేశ మాతృ మూర్తి గోచరించినది మహాత్మునకు. సంకెలలో విడగొట్టుటకుఁ దీవ్రయత్నము సాగింప దీక్షఁ బూనినాఁడుగదా యతడు. ఆత్మార్పణము గావించుటకునైన నెనుదీయఁడు. అందుననే భారతీయులలో మనస్తత్త్వము మార్పుచెందుటకు విరళన దీక్ష నెన్నిపర్యాయములోఁ బూనినాఁడు. అవి సత్ఫలితము లిచ్చుచు వచ్చినవి. అట్టి కఠినదీక్షలు కస్తూరిబాయికి ప్రాణ గొడ్డము లయ్యెడివి. భర్తృ ప్రాణరక్షణార్థము పరమేశ్వరు చరణముల శరణువొచ్చెడిది. ఆమె మొఠాలకించి యాగజేం ద్రవరదుఁ డామెకు దీర్ఘ సుమంగలీత్యము ననుగ్రహించెను.

హైందవ మహమ్మదీయ సఖ్యము నిమిత్తము గాంధీజీ యిర్వదియొక్కదినము దీర్ఘోపవాసము ఢిల్లీలో 1924 సెప్టెం బరు నెలలో గావించినపు డతనిని కస్తూరిబా గావించిన మాన ప్రార్థనలే రక్షించినవి. నాఁడు సావిత్రి జమునెదిరించి భర్తృ జీవములఁ బరిగ్రహించినదిగదా. తత్ఫల్యయై కస్తూరిబాయి వరలినదీ సందర్భమున ననుట కెట్టి సందియములేదు. ఆమె మరణించుటకుఁ బూర్వమిట్టి యగ్నిపరీక్షల కెన్నిపర్యాయ ములో లోనై విజయ విరాజిత యయ్యెను.

1932, జనవరి 15వ తేదీనాఁడు క్రిమినల్ లా అమెన్డమెంటు ఆక్ట్ ప్రకారము ఆఱువారములు చెఱసాలలో

నుంపబడెను. విడుదలయైనపిమ్మట మార్చి 15 వ తేదీనాడు కఠినమైన కారాగృహశిక్ష విధింపబడెను. ఇట్లు దేశమున రాజకీయ విప్లవము జరిగినపుడెల్ల నీమె కారాగృహమం దుంపబడుచుండెను.

1935 ఏప్రిలు మాసమున గాంధీజీ సాబర్మత్వాశ్రమమును రద్దుచేసి, వార్ధాసమీపమున సేవాగ్రామమును తన ప్రధాన వాసస్థానముగ నేర్పఱచుకొనెను. అప్పుడు కస్తూరి బాయి సాబర్మత్వాశ్రమ మందువలెనే యత్యుత్సాహముతో నాశ్రమ నిర్వహణ బాధ్యత వహించెను. సేవా గ్రామము నందలి యామె జీవితవిధానము నభివర్ణింపఁబూని ఎలాసేన్ అను నొక మహిళ యిట్లు నుడివినది :

“ఆమెనుగూర్చి యెట్టిప్రస్తావము వార్తా పత్రికలలోఁ గాని యుపన్యాసవేదికలందు గోచరింపదు. కాని సేవాగ్రామమున కామెయే జీవగట్ట. అందలి కృషి కెల్ల మూలమామెయే. ఆమె యనిర్వచనీయమైన సహనము సద్భావము గలది. భారతదేశమునకు గర్వకారణములగు సర్వ సుగుణములు నామెకుఁ గైవసములు. ఆమె తన యనుంగు భర్త యారంభించు ప్రతి యుద్యమమునందును బాల్గొనును. అమ్మహానీయునివలెనే యిమ్మహానీయురాలును దేశమునకుఁ గావించు త్యాగములు నిరంతరస్ఫూర్ణీయములు.

‘గాంధీజీ, హైందవసమస్య’ యను గ్రంథమునఁ దత్కర్త యామెనుగూర్చి యిట్లు ప్రస్తావించెను :

“గృహనిర్వహణమున నందెవేసినచేయి యనఁదగిన యిల్లాండ్రకు మేలిబంతియగు నీ యింతి మంచువంటి తెల్లని

చీరెను ధరించి యాశ్రమవాసులకెల్లఁ దల్లియై యెల్ల యక్కఱలఁ దీర్చు మనోహర దృశ్యముకంటె హృద్యమగునది భారతదేశమునఁ గానరాదు.”

1939 నాటి రాజకోటలోని రాజకీయాందోళనమున నామె బలహీనయై యనారోగ్యవతియై యుండియుఁ బాల్గొనెను. సంస్థానాధికారులు ఎట్టి విచారణసేయకయే స్త్రీల నెల్లఱు చెఱసాలలకంపిరి. వారిలో కస్తూరిబాయియుఁగలదు. ప్రమాద భరితమైన యామె సాహసముఁగూర్చి గాంధీజీ హరిజన్ లో నిట్లు వ్రాసెను :

“రాజకోట పోరాటమున నా భార్య పాల్గొనుటఁ గూర్చి నేనేమియు వ్రాయఁదలపెట్టలేదు. కొందఱు ఈ విషయమునఁ గావించిన క్రూరమైన దుర్విమర్శకు సమాధానము నొసఁగక తప్పుటలేదు. ఆమె యీ పోరాటమునఁ బాల్గొనవలయునను తలంపే నాకుఁగలుగలేదు. అందులకు ముఖ్య కారణము శాసనోల్లంఘనాది విప్లవోద్యమములందు సంభవించు విపరీత కష్టముల భరింపఁజాలని వృద్ధాప్యమున నుండుటయే. విమర్శకులకు వింతగఁగన్పింప వచ్చును గాని యామె నిరక్షరాస్యయైనను కొన్ని సంవత్సరముల నుండియు నిచ్చు వచ్చిన తెఱఁగున వర్తించుటకామెకు సంపూర్ణస్వేచ్ఛగలదనుట యథార్థము. దక్షిణాఫ్రికాలోఁగాని ఇండియాలోఁగాని యామె తన యంతరాత్మ ప్రబోధముననుసరించియే సత్యాగ్రహాది విప్లవోద్యమములందుఁ బాల్గొనినది. ఇప్పుడు నట్లే గావించినది. మణిబెను నరెస్టుగూర్చి యామె వినినతోడనే యుద్రిక్తయై తన్నుఁబోనిమ్మని నన్నడిగినది. ‘మిక్కిలి

దుర్బలస్థితి యందుంటి' వని యంటిని. అంతకుఁ బూర్వమే యామె స్నానపుగదిలో మూర్చిల్లెను. సమయమునకు దేవదాసు మనోనిశ్చలతతోఁ గాపాడకుండినచో నామె యిప్పటికి పరలోకమునందు ప్రాతకాపై యుండెడిదే. ఈ విషయమును ప్రస్తావించి వారించినపుడామె, 'పరవాలే'దనెను. సర్దారునకీ విషయము తెలియఁజేసితని. అతఁడును పెడచెవినిపెట్టెను.

రెసిడెంటుప్రోత్సాహమున తాకూరుసాహెబు వాగ్దాన భంగము గావించినందులకు నా కపరిమితమగు దుఃఖము గలిగినది. కస్తూరిబాయి రాజకోటయందు పుట్టినది. దీని నామె తనకుసంబంధించినదిగా భావించినది. సంస్థానమునందలి స్త్రీ పురుషు లెల్లఱు స్వాతంత్ర్యమునకు బాధలొందుచుండఁ దా నూరకుండలేక పోయినది. రాజకోట పోరాటమునందలి విజయము దేశ స్వాతంత్ర్య సంగ్రామమునందొక ముఖ్య దశ యనఁదగును. త్వరగనోఁ ఆలస్యముగనో యిందు విజయము తప్పదు. అప్పుడు కస్తూరిబాయి తనశక్త్యనుసారము గావించినకృషి గణనీయము గాకపోదు. శారీరకముగ వృద్ధులును దుర్బలులును సైతము దృఢమైన హృదయములు గలవారై నచోఁ బాల్గొనఁదగినది సత్యాగ్రహ సమరము."

మహాత్ముడు మరణపర్యంతనిరశనదీక్షను రాజకోట యందూనిన సందిర్భమున కస్తూరిబాయి కారాగారమున నుండెను. ఈవార్తనువిని మహాత్ముని కిట్లు మృదువుగపలికెను: "అర్ధాంగినగు నా యనుమతివై నఁగొనక యిట్లొనర్చుటన్యాయము గాదా?" ఈనిరసనమునకిట్లు పురుషోత్తమాంశ సంభూతుడు సమాధానించెను: "ఇది దైవవాణి. అది వచ్చినసమ

యమున నెవరియనుమతి గ్రహింప ననువుపడదు. భగవంతుని యాన నిర్వహించుటకుఁ దగిన యవకాశము నాకు లభింపఁ జేసి యందులకు మీరు సంతోషింపవలయునుగాని దుఃఖింపఁ బనిలేదు. నిరశనదీక్ష వహించుటకుమున్న నాకేతెలియదు. దైవసంకల్పానుసారము తదాజ్ఞ వెనువెంటనే శిరసావహింపక తప్పదు. భగవంతుఁడు తన సన్నిధికి నన్నాహ్వానించిన తరుణమున నీయనుమతినిగాని మతెవ్వరి యనుమతినిగాని పొందుటకు వీలు చిక్కనా?”

ఈతరుణముననే గాంధీగారామెకొక సందేశమంపెను. ఉపనాసమయమున తాను తన భర్తృసన్నిధిని నివసించఁ గోరినచో నట్టివీలు గల్పింపుడని ప్రభుత్వమునకు వినతినంపెదనని యతఁ డామెకు దెలియఁజేసెను. కస్తూరిబాయి సహజ స్వభావమును వెల్లడించుచు నిట్లు తెలియఁజేసెను. “వలదు, వలదు, సమాత్రమును వలదు. నాకు ప్రతిదినము ఆయనను గూర్చిన వార్తలు చేరుచుండనిచ్చినఁ జాలును. ఇతఃపూర్వ మతని జతనములలోఁ దోడ్పడిన భగవంతుఁడే యీ గండమునుగూడఁ గడపి కాపాడఁగలడు. కాని యతఁడిట్లు మాటి మాటికిఁ దాను తన్నిట్లు ప్రాణగొడ్డములఁ బాలేసికొనుట లగ్గుగాదు.” అందులకు మహాత్ముని సమాధాన మిట్లుండెను: “అగు నట్లే యగుఁగాక. ఆత్మకు సంబంధించిన నిరశనదీక్ష దాని ఫలితముఁబట్టి యిట్టిదని నిర్వచింపవలనుపడదు. ప్రత్యాఖ్యానము సేయక సంతోషపూర్వకముగ దైవాభీష్టమునకుఁ దల యొగ్గుటలోనే యీ దీక్షాస్వభావముఁ దెలియనగును. అత్యంత మహత్తరమైన ధర్మమునునిర్వర్తించుచో మరణ

మునకైనను వెనుదీయరాదు. దానికి స్వాగతమియ
వలయును.”

రాజకీయ నిర్బంధితులు ప్రభుత్వమువారిచే విడుదల
చేయఁబడిన సందర్భమున మహాత్ముఁడు తన యుపవాసదీక్ష
విరమణమున కొక గంటకుముందు కస్తూరి దేవికి విడుదల
యయ్యెను.

9. తుది అరెస్టు

అది భారతస్వాతంత్ర్య సంగ్రామ చరిత్రయందు చిరస్మరణీయమైన దినము. 1942 ఆగష్టు తొమ్మిది. నాజీ శాపూజీ ప్రభుత్వము, భారతజాతీయ నాయకులు, కాంగ్రెసు వర్కింగు కమిటీ సభ్యులు తెల తెల వాఱకుమున్నే జైళ్ళకు తరలింపబడిరి. భారతదేశము నందలి యన్నిప్రాంతములందును నియ్యత్యాచారము జరిగినది.

ఆసమయమున కస్తూరిబాయియు తన భర్తతో బిల్లా భవనమున నివసించుచుండెను. భర్తచరణ దాస్యమునఁ గృతార్థ యగుటయేగాక యా మహనీయుని యడుగుజాడల ననుగమించుట మూలమునఁ జరితార్థ చరిత గావలయునని యామె కుత్సాహము గలిగినది. తత్క్షణమే భర్త నిర్వహించుచున్న పాత్రను తాఁబూనినది.

ఆనాడు శివాజీ పార్కునొద్ద బ్రహ్మాండమైన బహిరంగ సమావేశము. అందు భారతజాతి జనకుఁ డుపన్యసించునని ప్రకటింపబడినది. ఏతత్సంరంభము గూర్చియే ప్రభుత్వ మడలిపోయి నాయకుల నరెస్టు గావించినది. కృతనిశ్చయయై యున్న కస్తూరిబాయి గాంధీగారి ప్రబోధశంఖమును దాను బూరింప సన్నద్ధయైనది.

ఈ వార్త యందినది ప్రభుత్వాధికారులకు. వారు కారులలో దిగినారు బిల్లాభవన ప్రాంగణమున నాటి సాయం సంధ్యావేళ. 'ఏమమ్మా, శివాజీ పార్కులో నేడుపన్యసించువా?' అను వారి పృచ్ఛకు నదురు బెదురులేక తడవు

కొక 'బౌను' అనునదియే యామె సమాధానము. నేంటనే వారామె నరేస్తుచేసిరి.

కస్తూరిబాయి ననుగమించిరి ప్యారిలాలు, డాక్టరు సుశీలనాయకు అను వారు. గాంధీజీ యుండిన కారాగృహము నకే పూనాలోని యాగాఢానుభవనమునకే కస్తూరిబాయియొడ దీసికొని వెళ్ళబడెను.

ఇదియే యామె తుది కారాగారవాసము. ఇక శాహ్యాజగజ్జ్యోతినిజూచి యెఱుంగదు, సేవాగ్రామమునందలి పటకుటీర వాసమునందలి మక్కువ మట్టిచాలయ్యెను.

10. ఆ మ య పీ డ న ము

మృత్యువు మత్స్యజీవుల ఘట్టినదాది వెన్నంటియేయుండును.

అనుక్షణ మది వికృతాట్టహాసము గావించుచుఁ గరాళ దంష్ట్రలతోఁ గబళింపఁజూచుచుండును. జరా రుజలు దాని మాతలు. జీవులతలలు సింహాసనములుగా నవి యుల్ల సిల్లును. ఇవి నెన్నెంటనే జీవులను మృత్యుముఖమునకుఁ జేర్పవు. తమ లీలావినోదములు గొంతకాలము సాగించును.

సాపము, కస్తూరినాయికి కారాగృహ వాసమునకుఁ దోడు దుర్భగమగు గుండెజబ్బు. దేశ స్వాతంత్ర్య సంగ్రామ రంగమున కురికి యందు ఆత్మబలిదానము గావింప సిద్ధమైన వీరనారీశిరోమణి; మహాత్మునియాత్మేశ్వరి; వృద్ధాంగన; తీవ్రామయపీడ వృద్ధాప్యమునకుఁ దోడయ్యెనేయను కరుణ స్వభావసిద్ధము. ఆగాఢాను భవనవాసము, అత్యంత నిపుణులగు భిషజ్జుల నైద్యసహాయము, స్వకుటీర వాసముకంటె సౌఖ్యసంధాయకమని కాఁబోలు ప్రభుత్వాధికారుల తలంపు. ఆ తలంపే వారికిఁ దలవంపు గారణమైనది. కుటీరావాసమున కలవడిన యబల దుర్భర కారావాసమున నెన్ని సౌకర్యము లుండినను దీవ్రామయపీడనమునఁ దనివొందునా? ప్రశాంత వాతావరణమున కాలవాలమైన సేవాగ్రామ కుటీర వాసమేడ? కఠిన శిలానిర్మితము కారాగృహమేడ? స్వచ్ఛ సౌరభమును వెదజల్లు పూదండ యేడ? కాలుసేతులు బిగియించు బంగారు సంకెల యేడ? సువర్ణ నిర్మిత మిదియని శృంఖలఁ గోరువా రెవరు? ప్రభుత్వపు బులిబూచికపుపలుకులు యథార్థములు

గావనియు నా తరుణమున నామెకు కారాగారము నివాస యోగ్యము గాదనియే గాని దేశ స్వాతంత్ర్యసంపాదమున కెట్టి కష్టములకైన నిష్పపడదనికాదు.

అరెస్టు గావింపఁబడిన పిమ్మట మొదటి పర్యాయము బాంబాయి ప్రభుత్వము వారామె యనారోగ్యము గూర్చి 1943 మార్చి 19 వ తారీఖునఁ బ్రచురించిన ప్రకటన మందిటులున్నది :

“వారములో రెండు పర్యాయములు తీవ్రమగు గుండె జబ్బు. ఇప్పుడాజబ్బు నెమ్మదించినది. ఆరోగ్యము నామె తిరిగి పొందుచున్నది. ఆ యీడునందు సాధారణముగ నుండ వలసిన స్థితియందున్నది. ఆమెకు డాక్టరు గిల్డరు, బి. జిడ్. పా యను నిపుణులగు భిషజ్జ్ఞులు పరిచర్యలు సేయు చున్నారు”.

ఈ యధికారప్రకటనము ప్రజల కామె యారోగ్యము గూర్చి యాందోళనము నుడిపినది.

డిశెంబరు 4 వ తేదీన మఱల నామె యారోగ్యముఁ గూర్చి ప్రభుత్వమొక యాధికారిక ప్రకటనము గావించెను. అందు ఆ వారమున మఱిరెండు పర్యాయములు హృద్రో గము కలిగెననియు, దుర్బలస్థితి యందుండుటచే నామెను చూచిపోవుట కామె పుత్రులు పౌత్రులు ననుమతింపఁబడి రనియు నందుండెను. ఈ ప్రకటనము కస్తూరిబాయి యారో గ్యముఁ గూర్చి ప్రజల కనుమానము గలిగించెను.

రోజులు గడచుకొలది, ఆమెస్థితి విషమించుచున్న వార్తలు కారాగృహ కుడ్యములసైతము భేదించుకొని వెలికి

వచ్చుచుండెను. ఆమెను విడిసింపుడని ప్రజలు ప్రభుత్వమునకు విజ్ఞప్తులు సేయుట యధికమయ్యెను.

ప్రభువుల సభలో డిశెంబరు 15 వ తేదీనాఁడు స్ట్రాబోజ్జి ప్రభువు “భారత ప్రభుత్వమునకు కస్తూరిబాయిని విడుదలఁజేయు నుద్దేశముగలదా?” యని ప్రశ్నింపఁగా, ఇండియా కండర్ సెక్రటరీ, మున్నటరు ప్రభువు ఇట్లు ప్రత్యుత్తరించెను. “భారత ప్రభుత్వము కొంతకాలము ఆమె విడుదలఁ గూర్చి యాలోచించి, తుదకొక నిర్ణయమునకు వచ్చినది. నేటికి నానిర్ణయమునే యంటిపెట్టుకొని యున్నది. అదియేమనః ఆమె యారోగ్య దృష్ట్యా యామె జైలునందుండుటయే శ్రేయస్కరము. కారణమేమనః ఆమె నుపచరించుచు భారతీయ వైద్యులందు హృద్రోగ నివారణమున కందెవేసిన సుప్రసిద్ధ వైద్య శేఖరులున్నారు. ఇప్పుడప్పుడనక నెల్లప్పుడు వారామె విషయమున శ్రద్ధవహించుచున్నారు.”

ఇదే ప్రశ్న కామన్న సభలోఁగూడ మఱునాఁడు వేయఁబడెను. స్ట్రేటుకార్యదర్శి అమెరీగారు నదేసమాధాన మిడియెను. “ఆమె విడుదల కాఁగోరినచో విడుదల యగుటకు ప్రభుత్వము సమ్మతించునా? అట్టి యవకాశ మామెకిత్తురా?” అని మఱల ప్రశ్నరాఁగా “ఆమె కన్ని సౌకర్యములు కల్పింపఁబడినవి. ఆమెకు కారాగారవాసము సర్వవిధముల సముచితము” అని సమాధానము. “ప్రభుత్వము వారి యశాదార్యము నభినందించుచున్నాముగాని వైద్యులుగాని యామెగాని ఆ విడుదల యవసరమని యభిలషించునెడల నట్టి యవకాశముండునా?” యని పునఃప్రశ్న. “ప్రభుత్వమే తన యిచ్చవచ్చిన

తెలుగునఁజేయును. ఆ విషయమున నేనేమియుఁ జెప్పఁజాలను.”

డిశెంబరు 20 వ తేదీనాఁడు బాంబాయి గవర్నమెంటు వారొక యాధికారిక ప్రకటనము గావించెను. అందామెకు మఱల ప్రమాదకరమైన గుండెజబ్బు వచ్చెననియు సహజ దౌర్బల్యము వయస్సు అనువానిదృష్ట్యా ఆ జబ్బు మిగుల నాందోళనకరమనియుఁగలదు.

1943 డిశెంబరు 24 వ తేదీ నాఁడు భారత ప్రభుత్వ మొక ప్రెస్సునోటులో నిట్లు తెలిపెను. “ప్రస్తుతానారోగ్య పరిస్థితి ననుసరించి గాంధీసతీమణి యనుభవించుచున్న సుదీర్ఘ కారాగారవాసముఁ గూర్చిన పెక్కు పత్రికా విమర్శలను ప్రభుత్వమువారు గమనించిరి. ఆమెను విడుదలజేయుటమూలమున నామెను తన పతినుండి వేఱుచేయవలసి వచ్చును. ఇప్పుడామె భర్త సాహచర్యమును బొందుటయేగాక వైద్య సహాయము పూర్తిగాఁ బొందఁగలదు. ప్రస్తుతము పొందుచున్నదిగూడ. ఆమెను జూడవచ్చు సన్నిహితబంధువుల కెట్టి నిరోధములేదు. ప్రభుత్వమువారామెను ఆగాఘాను భవనము నుండి మఱియొక చోటికొంపుట యామె యెడఁగాని యామె బంధుగులయెడఁగాని దయచూపుట యనిపించుకొనదని నిశ్చితాభిప్రాయములై యున్నారు.

1944 జనవరి 4 వ తేదీనాఁడు దేవదాసు గాంధీ తన తల్లిని దర్శించి డర్బనులోనున్న సోదరుడగు మణిలాలునక్కిలు వార్త నందించెను: “తల్లిస్థితి పూర్తిగ విషమించినది. వైద్యమున ప్రయోజన మత్యల్పము.”

1944 ఫిబ్రవరి 1 వ తారీఖున బాంబాయి ప్రభుత్వాని కార్యప్రకటనమునఁ దత్కూర్వది నమునఁ గస్తూరి నాయికి హృద్రోగ మతితీవ్రముగ సుభవించెననియు నామె మిక్కిలి దుర్బలయై యుండెననియు నుండెను.

ప్రభుత్వ ప్రకటన మట్లుంచి, ఆమె కత్యంతము ప్రేమాస్పదుండగు కుమారుడు శ్రీ దేవదాస్ గాంధీ ఫిబ్రవరి 28 వ తేదీన నిల్లు పలికెను :

“1942 సెప్టెంబరు నెలలో కారాగృహముననుండఁగ నే యామెకు మొట్టమొదట హృద్రోగ లక్షణములు గోచరించి నవి. అంతకుఁ బూర్వము విడు సంతస్సరములుగా స్వస్థత లేకున్నను, ఈ జబ్బుచూత్రమామెకులేదు. 1942 సెప్టెంబరు నెలలోఁ గలిగినయూమయము నయముకాలేదు.

కారాగారనాస దుస్థితి నామెకు దైహిక మానసిక కార్యములూర్చినచుటయం దెట్టి యతిశయోక్తియు లేదు. రాజకోటలో నేకాంతముగ నిర్బంధ మనుభవించినసందర్భమే యామె యారోగ్యమును శిథిల మొనర్చినది; ఈతుది కారా గారవాసము పూర్తిగ దేహమును జీవశక్తిని కృశింపఁజేసినది. భవన పరిసర వాతావరణముల కామె యలవడియుండలేదు. ముండలతీగల కంచెకట్టలు, రక్షకభటులు అనిష్టములగు దృశ్య ములు. సేవాగ్రామమునందలి చిన్న చిన్న కుటీరములలో నివసించుటకలేదు కాఁబోలునని లోలోపల దుఃఖించెనని చెప్పటమూలమున మాతల్లి గారి యాత్మకు ద్రోహముచేసిన వాడనుకాను.

విమోచనము విషయము నిర్ణయముగాని కారాగృహ శిక్ష యామెను క్రుంగఁదీసినది. ప్రభుత్వము వారొనరించు సౌకర్యములెన్నియేని యామెకు మనశ్శాంతి నొసఁగఁజాలవు. వేలకొలది ప్రజలు, తనకు బాగుగఁదెలిసిన వారెందఱో తాననుభవించు కారాగార శిక్షవంటిది యనుభవించుచున్న వారనుట యామెకు దుర్భరమయ్యెను. ఇతరులకు విడుదల యొసఁగి యవసరమైన నన్ను నా భర్తను శాశ్వత శిక్ష గూర్చుమని యామె దేవుని ప్రార్థించెను.

తీవ్రములైన తుది రోగలక్షణములలో కారాగృహ విముక్తి సంభవించిన యెడల నామెకు నారోగ్యముకలిగి యుండెడిదా? యనునది యాలోచనీయము. తిరిగి కారాగృహమునకు వచ్చునవకాశముగూడ నామెకున్నచో నామె కుపకరించి యుండెడిది. అది యధార్థమగు కగుణ యనిపించు కొనును.

విడుదలయగునను భావమైనను నామెకు మానసిక శాంతినిగూర్చి యుండెడిది. తుదకామెకు భగవంతుఁ డొసఁగిన విముక్తితప్ప మఱియొండు లభింపలేదుగదా!”

కస్తూరిబాయి విడుదలగూర్చి ప్రభుత్వ హృదయమును ద్రవీభవించుటకు ఫిబ్రవరి ౮ వ తేదీనాఁడు తుదియత్నము జరిగెను. కేంద్ర శాసనసభలో గోవింద దేశముఖ్ ప్రశ్నించెను గాని హోమ్ మెంబరు డిశెంబరు 24 వ తేదీనాఁటి ప్రెస్సు నోటునే పేర్కొని యూరుకొనెను. “తీవ్రమయ పీడితులై యున్న సందర్భమునందుఁగూడ, బంధితుల విడుదల సేయఁగూడదని ప్రభుత్వమువారి యభిమతమా?” అని హోం

మెంబరును ప్రశ్నింపగా ఆరోగ్యము గోల్పోవుటచే శ్రీమతి సరోజినీనాయుడు విడుదల యయిన సందర్భము దృష్టాంతీకరించెను.

19 రోజులు పిమ్మట ఫిబ్రవరి 20 వ తేదీనాఁడు బొంబాయి ప్రభుత్వాధికారిక ప్రకటన మిట్లుండెను. “శ్రీమతి కస్తూరిబాయి గడచిన కొన్నిదినములనుండి క్షీణించుచున్నది. ఇపు డామె పరిస్థితి పూర్తిగ ప్రమాదముగ నున్నది.” మఱు నాఁడు గూడ నామె పరిస్థితి యట్లేయుండెను. కలకత్తానుండి పూనాకు వెన్నిలిన్ విమానముమీఁద సత్వరముగ దెప్పింపఁబడుచున్నదియని ప్రభుత్వము ప్రకటించినది.

11. అంతిమ క్షణములు

దేవదాసు తనతల్లి యంతిమ ఊణము లత్యంత విశులముగా 28 వ తేదీనాఁడు వర్ణించెను. “తుదిఊణముదనుక నామెకు స్మృతి తొలంగలేదు. ఫిబ్రవరి 20 వ తేదీనాఁడు ప్రమాద కరముగ నున్నదియని యామెస్థితిని వెల్లడించునప్పటికింకను ఆమె జీవితాశతో మృత్యువుతో బెనగులాడుచునేయున్నది. గుండె నీరసముగఁ గొట్టుకొనుటతో మూత్రపిండములు పని చేయ మానినవి. ఈదుస్థితికి జ్వరములేని నిమోనియా తోడై నది. రక్తపు కొత్తిడి తగ్గినది. వైద్యులు తమ యత్నములకుఁ దిలోదకములు వదలిరి. సోమవారము సాయంసమయమునకు నేను వెళ్ళునప్పటి కామె మిగుల కష్టమున నుండెను. ఆమె యందు భక్తిశ్రద్ధలుగల తోడి బంధీలా యామె నాయొక్కట్టు నుండి యుద్ధరింప మిగిలినది. వైద్యు లెప్పుడో మరణించునని తలచిరి కాని యారాత్రి నామె గడపెను. ఈప్రపంచమున నామె కదియే తుదిరాత్రి. ఆరాత్రి ప్రతీసెకండు ఆమె సహ చరులును గాంధీగారి యనుచరులును పరిచర్యలుసేయుచు నుండిరి. అర్ధస్మృతి దశలో వారడుగుదానికి ఊకొట్టుటయో గొణుగుటయో చేసెఁగ జేయుటయో చేయుచుండెడిది. ఒక పుడు గాంధీజీ ఆమె యొద్దకు వచ్చుటఁజూచి యామె తన చేయియెత్తి ‘ఎవరది’ యని యడిగెను. అతఁడని గుర్తించి, యతఁడొనర్చు సపర్య లొక గంటకుఁబైగా గ్రహించి, అత్యంతానందము అనునయము పొందెను. ఆమె పార్శ్వమునఁ గూర్చుండిన యతఁ డామెకంటె నెంతయో చిన్నవాఁడుగఁ దోచెను. దక్షిణాఫ్రికాలో సుమారు 32 సంవత్సరములకుఁ

బూర్వము మూఁడు నెలలు కారాగారశిక్ష ననుభవించి వెలికి
 వచ్చిన మాయమ్మ చిక్కి శిశ్యానశిష్టయై యుండెనుఁ అప్పు
 షోక యైరోపీయ మిత్రుఁడు ఒక రైల్వేస్టేషనుకడ మాతల్లి
 దండ్రులఁ జూచి మా తండ్రితో నిట్లనియెను: “గాంధీగారూ,
 ఈమె మీతల్లియా?” ఈసంఘటన మిప్పట్టున స్మృతిపథ
 మునఁ దొలగక యున్నది. ఉదయమున నామెకు జబ్బు అధిక
 ముగ నుండెను గాని చూచుట కొకింత ప్రశాంతముగ నుం
 డెను. సోమవారమున నొకింత యాశ వహించియుండెను.
 మంగళవారమునాఁడు ఆత్మసమర్పణబుద్ధి నుండెను. రక్త
 సమ్మిశ్రణ మూత్రవ్యాధి లక్షణము లతీ తీవములుగ నున్నను
 నామె మానసము నిర్మలముగను బ్రశాంతముగను నుండెను.
 మందును, సీటినిగూడ సోమవారమునుండి పుచ్చుకొన నిరా
 కరించెను. మంగళవారపు మధ్యాహ్న కాలమున భాగీరథీ
 పవిత్ర జలము కొరకు నోరు తెఱచెను. అది యామె కొకింత
 తృప్తి కలిగించెను. సాయంకాలము సుమారు 3 గంటలకు
 నన్నామె పిలిపించి తన నిర్గమనముఁగూర్చి తెలిపెను. మఱియు
 నామె నాతో నిట్లు వాదించెను: “ఏదోయొక దినమునఁ బోక
 తప్పదుగదా? ఆదిన మీదినమేలకారాదు?” ఆమె కనిష్ఠ
 పుత్రుఁడనగు నేనామెను పట్టుకొని యుంటిని. ఈపలుకుల
 తోడనే యిట్టి తఱి మఱికొన్ని తీపి తేనియలొలుకు పలుకుల
 తోడనే యామె నాచేతులలోనే ప్రాణముల వీడెను. ఆమె
 కంఠధ్వని యింత విస్పష్టముగను ఆమె పలుకు లింత యుక్తి
 యుక్తములుగను నెన్నఁ డింతకుమున్నుండలేదు. వైవిధముగ
 నాతోఁబట్కిన కొంతసేపటికిఁ దటాలున నామె స్వయముగ

లేచి చేతులుజోడించి సాధ్యమైనంత బిగ్గరగా దై నము నిట్లు పాఠించెను.

“ఆర్తశరణ్యా, స్వామీ, తమ దయను వాంఛించు చున్నాను” నేను నాకస్మిటిని దుడిచివైచికొనుటకు వెలికిఁ బోవునప్పటికి, ఆగాఘాను భవనపు వరండాలోనికి పెన్నిలిన్ వచ్చియుండెను. వైద్యులకా చికిత్సచేయుట యిష్టములేదు. ఈ చికిత్సవలన నిమోనియా యొకటియే నయమగునది. మూత్రసింఠముల వ్యాధి నిది గుదుర్పజాలదు. అదియుఁగాక నిప్పటికే చాలకాలము గతించినది. అయినను, ఈ యద్భుతౌషధము యంత్రములచే సిద్ధపరపఁబడినది. సుమారు 5 గంటలకు నేను ధైర్యము వహించి మాతల్లిని దర్శించితిని. ఆమె నన్నుజూచి చిఱునవ్వునవ్వెను. 43 యేండ్లుగ నన్ను బుజ్జగించుచున్నదియే యానవ్వు. అయినను మరణింపనున్న తల్లి విచారముతోఁ దనతనయుని ఓదార్చుచున్నటులున్నది. ఆమె సహజముగ మానవ సహజానురాగము తీవ్రముగ గలది. ఆమె నాయందందఱికంఠెఁ జూపు నధికానురాగమునకు నామె పక్షమున నేనితరుల మన్నింపవేడెదను. తన సృష్టికిఁ దేజ మొసఁగు దేవుడు అల్పలోపములఁ దప్పక తీమించును. ఈ చిఱునవ్వు పెన్నిలును యత్నింప వలయునను కుతూహలమును రేకెత్తించినది. వైద్యులతో సంప్రదించుట నాధర్మమని తలంచితిని. వారు దానిని యత్నింప నిష్ప్రతికూలముగాఁ జూచిన ముండదనియుఁ బలికిరి.

బాపూజీకి నేను నాయమ్మకు ఇంజెక్షను నిచ్చుటకు అంగీకరించితిని తెలిసి, నాతో నీ విషయమును చర్చించుటకు

తన సాయంకాలపు నడకను విడిచివచ్చెను. అతడు నాతో,
 “ఇప్పుడు నీతల్లికినీవెట్టి యద్భుతౌషధముల తెప్పించి యిచ్చి
 నను ప్రయోజనములేదు. నీవు పట్టుపట్టినచో నొప్పుకొందును
 గాని నీవు పొరబడుచున్నావనక తప్పదు. ఈరెండు రోజులు
 ఆమె ఔషధమును నీటిని నిరాకరించినదిగదా. ఆమె యిప్పుడు
 దేవుని చేతులందున్నది. ఇప్పుడు నీవవలంబించు విధానము
 నకు వ్యతిరేకముగ సలహాచెప్పుచున్నాను. చనిపోవుచున్న
 జననికి యైదారు గంటలకొక పర్యాయము భౌతికమగు శాధ
 కలిగింపఁ దలంచుచున్నావు” అనెను.

ఇక నాయనతో వాదించుట నాపనిగాదు. నైద్యు
 లకీ వృత్తాంతమువలన సౌలభ్యము గలిగెను. మాతండ్రితో
 నిట్టి మృదునుభుర వాగ్వివాదము ఇంతకుఁ బూర్వమెన్నఁడును
 సంభవింపలేదు. ఇది పూర్తియగుచుండఁగ నే మాతల్లియొద్ద
 నుండి గొప్పూజీని తనకడకు రమ్మని కబురువచ్చినది. వెంటనే
 యతడచ్చోటికిఁబోయి యామెను దనభుజముపై వ్రాల్చు
 కొని కూర్చుండెను. అతఁడా సమయమున నామెకు వీలైనంత
 స్వాస్థ్యము నొసఁగయత్నించెను. ఆమెను పరీశీలించుచు
 నెదుట నిలువఁబడియుంటిని. నావెంటఁ బదుగు రితరులుండిరి.
 ఆమె ముఖముపై ఛాయమొకటి సాంద్రముగ వ్యాపింపఁ
 జొచ్చెను. ఇంకను స్వాస్థ్యము నభిలషించి చేయియూపుచు
 నామె మాటాడఁ జొచ్చినది.”

మహాత్ముడుగాక అతని యిరువురు పుత్రులు హీర
 లాలు, దేవదాసులును, డాక్టరు సుశీలనాయకు, ప్యారిలాలు,

ప్రభావతీదేవి (జయప్రకాశ నారాయణుని సతి), డాక్టరు గిట్టరు, కానూగాంధీ, ఆనందస్వామి యనువారలును ఆగది యందు గుమిగూడిరి. మహాత్ముని బంధువు లొక కొందరు గూడ హాజరైరి. చిట్టచివట కుద్వేగముతో గదిలోని కురికిన వాడు కస్తూరిబాయి యేకైకాగ్రజుడు మాధవదాసు గోకుల్దాసు.

ఆమె యంత్యమును వర్ణించుచున్నాడు కనిష్ఠ పుత్రుడు.

‘కనుతెప్ప పాటులోఁ గనుమూసిన దామె. అచట నున్నవారి కనులు చెమ్మగిలినవి. బాష్పములు చెక్కిళ్ళపైకి జాతినవి. నాజనకుఁడు మాత్రము పొంగిపొరలివచ్చు కన్నీటి జాలును నిరోధించెను. ఉన్నవారెల్ల నర్థచంద్రాకృతిలో నిలువఁబడి, మాయమ్మ జీవించి యున్నప్పడామెతోఁగలిసి పాడు ప్రార్థన గేయము నామె కత్యంత ప్రियమగు దానిని బాడిరి. రెండు నిమిషములలో నామె కొయ్యవాతెను. అచట నున్న యొకరన్నట్లామె మేము భోజనముచేయుట కవకాశ మిచ్చెను. కారాగృహమునఁ దుది భోజనము సుమారు సాయంతన మాఱు గంటలకుఁ జేసితిమి. 7.35 ల కామె మమువీడి దివికేగను.

అది పుణ్యప్రదమగు మహాశివరాత్రి. బొంబాయి ప్రభుత్వము వారీ విషాదవార్తను ప్రపంచమునకు ఫిబ్రవరి 22 వ తారీకున నావిష్కరించిరి.

‘బొంబాయి ప్రభుత్వమువారు గాంధీగారి సతీమణి
 కస్తూరిబాయి సాయంకాలము 7.30 లకు నేడు పూనాలోని
 ఆగ్రాను భవనమునఁ జనిపోయెనను వార్తను విషాదముతో
 దెలుపుచున్నారు.’

12. దహన సంస్కారము

కారాగృహములపై నధికారముగల ఇన్ స్పెక్టరుజనరలు భండారీ యనునతడు సాయంకాలము 6.35 లకు భవనమును పర్యవేక్షించి, మఱుల 7.30 లకు వచ్చి, రాత్రి 11 గంటలవరకు నచ్చటనే యుండెను. ప్రేమలీల తాకర్సే యను నామెయు, శాంతికుమార్ మొరార్జీయు సంతదనుక కారావాసమునఁ గస్తూరిబాయి శవముకడ నుండ ననుమతివడసిరి.

23 వ తేదీనాఁడుదయము 10.40 నిమిషములకు కస్తూరిబాయి కాయమునకు దహన సంస్కారము జరిగెను. ఆమె యంత్యక్రియలు ఆమె గారాబు కడగొట్టుకొడుకు దేవదాసు జరిపెను. గాంధీగారి బంధుమిత్రులు శతాధికముగా నీ సంస్కారక్రియ నవలోకింపవచ్చిరి.

తెల్లని ఖద్దరు చీరెధరించి, నారింజవర్ణముగల ఖద్దరు వస్త్రముతో గప్పబడిన ఫాలతలమున గుంకుమశోభలతో నామె హాయిగ నిద్రించుచున్నదాయనున్లు తోచుచుండెను. పుష్పాల్పంకృతమైన వాహికపై నుంచి దానిని పుత్రులును బంధువులును భవనమునకు నూరుగజములు దూరముననున్న శ్మశానవాటికకుఁ గొంపోయిరి.

కీర్తిశేషుడైన మహాదేవదేశాయి కంత్యక్రియలు జరిపించిన పురోహిత బ్రాహ్మణుడే యీమెకు నంత్యక్రియలు జరిగింప వచ్చెను. ఈ వైదికక్రియ నిరాడంబరముగా స్వల్ప కాలములో జరిగెను.

ఆనందస్వామియు, మహాత్ముని కగ్రజ పాత్రుడు
కాకూ గాంధీయును, కనులనారాయణబజ్జాజు ప్రభృతులగు
మిత్రులును చితిని పేర్చిరి.

కస్తూరిబాయిశరీరము చితిపై నుంపబడుచుండఁజూచి
గాంధీజీ దుఃఖము నాపుకోఁజాలక యందఱి యెదుటనే వస్త్ర
ముతోఁ గ్రమ్మిన శాష్పచిందువులఁ దుడిచికొనెను. ఈయొక
సందర్భమునఁదప్ప నతఁ డింక నెపుడును భావావేశ వివశుఁడు
కాలేదు. ఈ కార్యక్రమ మంతయు జరుగుచుండ నతఁడు
మానము ధరించియుండెను.

దహన క్రియకుఁ బూర్వము జరుగవలసిన వన్నియు
జరిగినప్పిట్ట, గాంధీజీ పైగ జేసి పురోహితుని యనుమతితోఁ
దానొకింత ప్రార్థన జరుపగోరెను. కొర్రాను, భగవద్గీత,
బైబిలులోని యంశములు కొన్ని పఠింపఁబడెను. ఆశ్రమ
సభ్యులు భజన గావించిరి. డాక్టరు యం. డి. డి. గిల్డరు
జొరాష్ట్రీయను మతగ్రంథ భాగములఁ గొన్ని పఠించెను.
మీరాబెను ఒక భక్తిగీతమును బాడెను.

ప్రార్థన కార్యక్రమము ముగియుటతోడనే, పురోహి
తుని మిగిలిన కర్మకలాపమును బూర్తిచేయఁగోరెను. అవి
జరుగుచుండ నతఁడు తనయూత కట్టిపై నానుకొని నిలువఁ
బడెను. మంచిగంధపు చెక్కలు ఆమె శరీరముపైఁ బేర్చిరి;
ఘృతముతో వానినెల్లఁ జక్కఁగాఁదడిపిరి. దేవదాసు కొఱవిని
జేఁబూని చితికి ముమ్మారు ప్రదక్షిణముగావించి, 'గోవింద,
గోవింద' యను ధ్వనులు పెల్లుజేగ చితి కంటించెను.

13. సంచయనము

క్రస్తుతిశాయి భస్మమునకు సంచయనము ఆగాఘాను భవనమున ఫిబ్రవరి 25 వ తేదీనాడు జరుపబడెను. గాంధీజీయును, అతని పుత్రులు హీరలాల్, రామదాసు, దేవదాసులును, ఇంకను నా భవనములోని వారెల్లఱును ఈ సందర్భమున హాజరైరి.

దేవదాసు ఇట్లువాసెను : “నేనిప్పుడలహాశాదు (ప్రయాగ) నకుఁబోవుచు మార్గమధ్యముననున్నాను. నా వెంట నా మాతృదేవి యవశేషములున్నవి. వానిని సోమవారమునాడు గంగయందు విలీనము గావించెదను. ఇచ్చితాభస్మమునుండి యచటి వారివలనఁ బ్రోగుచేయఁబడినవి. అంతట నవి యరటియాకుపై నుంపఁబడినవి. పూలు, పసుపు, కుంకుమ మున్నగు ద్రవ్యములతోఁ జక్కగా వానిని పూజించి వానికిఁ దుదియాత్రకు సిద్ధముచేయఁబడినవి. ఇట్లు నేను నాజనయిత్రితోఁ గలిసి పయనించుచున్నాను. ఈ కర్మ కలాపము పూర్తియైన పిమ్మట నిక నాతల్లితోఁ బయనింపఁ జాలనని నాకుఁదెలియును. రెండు మహానదుల సంగమ స్థానమున వీనిని విడువవలయునని గాంధీజీయొక్క విశ్వాభిప్రాయము. ‘కోట్లకొలది హిందువులు గావించు విధానమే మీతల్లికిఁ బ్రీతినొదవించును,’ అని యతఁడు తెలిపెను. ఈ నిశ్చయమును పండిత మదనమోహన మాలవ్యా పంపిన తంతివార్త దృఢపఱచెను. ఈ చితాభస్మరాశి, ఆచారానుసారము పూనా సమీపమున నింద్రాయణీనది యందు నిక్షిప్తము గావింపఁబడినది. నాకును నా వెంటనున్న కొందఱు

మిత్రులకును పవిత్రమై యాహ్వాతేజకరమై విలసిల్లినది. చితాభస్మ మొకింత రెండవనాడు ప్రోగుచేసి కారాగృహమున భద్రపరుపబడెను. వీనిలో చితియందుఁ జేర్పబడిన మైదు చేతిగాజులు (లోహనిర్మితములుగానివి) పగులక చెదరక యథారీతిగ లభించినవి.

మా తండ్రి యీ యాపద నెట్లు సహించెనో కొలదిగఁ దెలుపుట నాకు విధ్యుక్తము. అతఁడొకింత కృశించియుండుట యెల్లఱకు స్పష్టము. తన జీవితమున సంభవించిన ఈ లోటునుగూర్చి యతఁడు నాపోవును. కారణమేమన నేడతఁడు పొందిన గొత్పతనమున కామెయే యనేకవిధముల కారణము. అతఁడు మహాత్ముడగుటచే తన భావోద్దేకముల నడచికొని నైరాగ్యముతో మానము వహింపఁ గలిగెను. అంధకారమయముగాని విచారముతోఁగూడిన వాతావరణ మతని చుట్టునుగలదు. నేను శుక్రవారము నాడాయన కడ సెలవుగైకొను సందర్భమునఁ గన్నీటికి బదులు సహజములు వాత్సల్యపూరితములునగు హాస్యప్రసంగములే యాతఁడు గావించెను. ఆయన యారోగ్యము యథారీతిగ నున్నదనియే నా విశ్వాసము.”

14. శ్రద్ధాంజలి-యావద్భారత దేశము

కస్తూరిబాయి మరణవార్త చేరినవెంటనే, యనేక గ్రామములందును, పట్టణములందును యావద్భారత దేశమున హర్తాలు జరుపఁబడెను. బహిరంగ సమావేశములందామె స్మృతిని పురస్కరించుకొని సంతాపతీర్మానములు చేయఁబడెను. పురపాలక సంఘములు, స్థానిక సంస్థలు, వాణిజ్య వ్యవస్థలు, ఇతర ప్రజాసంస్థలు నెన్నియో యామెగావించిన దేశసేవను ప్రశంసించుచు యామెకు జోహారులు సమర్పించినవి. విద్యాలయములు చాలవఱకు మూయబడినవి. అల్లు సెలవీయని పక్షమున, విద్యార్థులు రానిరాకరించుటచే, నాసంస్థల నాటికార్యక్రమమాగి పోయినది. బహిరంగసభలు, ఊరేగింపులు జరుపుటకు సలిపిన యత్నములకు ఫలముగా ననేక స్థలములం దసంఖ్యాక వ్యక్తులు డిఫెన్సు ఆఫ్ ఇండియా రూల్సుక్రింద వరెస్టుగావింపఁబడిరి.

స్టేట్ కౌన్సిలు, బెంగాలు, పంజాబు, సింధు, ఒరిస్సా, ఫ్రాంటియర్ లెజిస్లేటివ్ అసెంబ్లీలు, సానుభూతి తీర్మానములు గావించి, శ్రీమతి కస్తూరిబాయి స్మారకసభలు గౌరవపురస్కరముగ జరుపుకొనిరి. సెంట్రల్ లెజిస్లేటివ్ అసెంబ్లీయందు మాత్రము, అధ్యక్షుఁడు కస్తూరిబాయి స్మృతి సంబంధములగు తీర్మానములు గావింప నంగీకరింపలేదు. అందులకతఁడు తెలిపిన కారణమేమనఁగా, అసెంబ్లీ సభ్యుల గౌరవార్థమట్టి తీర్మానములు జరుపుట అసెంబ్లీ సంప్రదాయముగాని యితరుల విషయమున మాత్రముకాదు.

కస్తూరిబాయి జ్ఞాపకార్థము బొంబాయి మునిసిపల్ కార్పొరేషనువారు తమ కార్యాలయమును మూసిరి. తత్సం తర్భమున యం. ఆర్. మసాని యను నా కార్పొరేషను మేయరు ఇట్లు నుడివెను:

“కస్తూరిబాయి ప్రారంభమున రాజకీయోద్యమమునఁ బనిచేసినదిగాకున్నను దేశదాస్య విమోచనము నిమిత్తము కృషిచేసిన భర్త జీవితమున భాగస్వామినియై నిరంతరము పరిశ్రమించినది. ఆమె జైలులోఁ జనిపోయెనను విషయము మన మింకను విదేశ ప్రభుత్వమున నస్వతంత్రులమై యున్నామనుటను గుర్తుపెయ్యుచున్నది. శ్రీమతి కస్తూరిబాయి గొప్ప తనము సంపూర్ణమైన యాత్మత్యాగమునందే యున్నది. ఆమె మృతి అరువది సంవత్సరములకుఁబైఁగా సహధర్మచారిణియై యుండుటచే మహాత్మునికిఁ దీజరానినష్టముగావచ్చును, కారాగ్రహబద్ధుడై యుండుటచే నామెలేని కొఱత అమ్మ హనీయున కణఁచరాని వేదన కాకరముగావచ్చును. ఇట్టి యావేదన మతని కొక్కనికేగాక యామెయం దత్యంతము గౌరవముగల దేశీయ నరనారీజనమునకెల్ల వేదనాజనకమనుట నిస్సంశయము.

గాంధీ సతీమణి మరణమునకు విషాదసాగరమున మునిగియున్న ప్రజానీకము తన దుఃఖించిహ్నముగ నేదేని శాశ్వతకృతి యొనర్చుట లెస్స. కార్పొరేషను పక్షమున మోతీచంద్ కపాడియా యనునతఁడు తీర్మానమును ప్రతిపాదించుఁగాత.”

పండిత మదన మోహన నూలవ్యామొనర్చిన విజ్ఞప్తి ననుసరించి ఆదివారము మార్చి యైదవ తేదీ కస్తూరిబాయి స్మారకదినముగ దేశమంతట గ్రహింపబడెను. బహిరంగ సభలు జరుపబడెను. ఆమెయాత్మకు శాంతి గలుగుఁగాత మని ప్రార్థనలు జరుపబడెను. ఆమె దేశమునకుఁ గావించిన అసంఖ్యాకములైన సేవలకుఁ గృతజ్ఞతాపూర్వకములగు శ్రద్ధాంజలులు సమర్పింపబడెను.

15. నాయక ప్రాతినిధ్య నిర్వహణము

భారతభూమి స్వాతంత్ర్య సమర సంరంభమునకు బరిభ్రమించు చున్న కాలమది. గాంధీజీ యేకైక నాయకత్వమున నచంచల విశ్వాసముంచి కడగండ్లకు వెనుకంజవేయక కారాగృహములు జేరుచున్నారు, కాంగ్రెసు వాదులు. బ్రిటిషు ప్రభుత్వము దిక్కుతోచక జాతీయనాయకుల యడుగుజాడలఁ బట్టు ప్రజాసేవకు నొక్కుమొడి భయభ్రాంతముఁజేసి తదాదర్శ విముఖులఁ గావింపఁ బలుపట్లు పడుచున్నది. రక్షకభటు సందోహము రాక్షసకృత్యములకు నియుక్తములైనవి. రక్షోవీరు లైనను సత్యాగ్రహము నెఱపిన సతీమతల్లులపై నిష్ఠుర చాష్టన్య నియతించుపిన పాపమున కొడిగట్టినవారుకారు. మిలటరీ దండును మెలతలచైకిఁ బంపిన ప్లేచ్చుడును నితః పూర్వ చరిత్రమున గోచరింపఁడు. నాగరకజాతులమని నాట్యమాడు శ్వేతజాతి పాలననూ యిట్టి దారుణకృత్యముల కొడిగట్టుట ? కటకటా, యీ యాడుకూయి నాలించియైన నన్య దేశజుల సంస్కృతి సభ్యతల నాహుతిగొను వై దేశికసీతి యంతరింపరాదా ?

జాతీయనాయకులు చరిత్ర ప్రసిద్ధములగు ఎఱవాడ మున్నగు స్థలములందలి కృష్ణజన్మస్థలములందు బద్ధులైరి. ఔరా ! కర్మబంధములు తొలగినను ప్రభుత్వ శృంఖలకుఁ జిక్క తప్పినదికాదుగదా ఎంతటిమహాత్ములకైనను ? అస్వతంత్రమగు నికృష్టజీవనముకంటె పావనమైన కారాగృహమేమిటకాదా ! ఇట్లు నిశ్చయించుకొని కారణపురుషుఁ డగు గాంధీజీ కారాగార బద్ధుడైయుండ దేశీయుల హృదయ

చౌరబల్యమును బోధింపి హృదయేశ్వరుని కార్యభారము వహించుట విధ్యుక్త ధర్మముని నమ్మిన యబలాశిరోమణి ధర్మపత్ని యనియు, సహధర్మచారిణి యనియు పిలువబడుట కెంతయు నర్హురాలు! అంతేకాదు! తత్పదములకు సాధ్యము అట్టి సతీలలామలయందే యనుట కిసుమంతయేని సందియము లేదు.

అదియొక పరశాల. కాదుకా దదియొక జీగకుటీరము. నవసారికి సమీపస్థమగు మరోలి యను కుగ్రామ మందలిది. తెలతెలనారుచున్నది. బాలభానుఁడు తన యవరంజి కిరణములతోఁ బ్రాగ్విశాగర్భమున నుద్భవించి యెంతో సేపుకాదు. చలికాలమగుటచే జనులు పెక్కురు తమ ముసుగులు తీయకయే ప్రాతర్ముఖోచిత కృత్యములకుఁ గడంగుచున్నారు. కాంతునిబాసి భూకాంతను సేవింపఁబూనిన కాంతాశిరోమణి యల్లదే కస్తూరిబాయి. ఇప్పడామె వృద్ధాంగన. భర్తృహృదయము గ్రహించి తద్ధర్మపత్నీత్వ సాధక్యమునఁ బరిశ్రమించుచున్నది యహర్నిశ మాయిల్లాలు.

నాఁడొక తంతివార్త వచ్చినది. అది స్త్రీల యార్త నాదము. “మాతృశ్రీ మావెంట నుండవలెను. పట్టణ ప్రజల హృదయములందు జ్ఞానదీప్తిని ప్రజ్వలించుటకామెయే సమర్థురాలు. ఆమె యండగనుండినఁ గొండలు బెండులగును.” ఆర్తనాదము నాలించి నాఁడు శ్రీకృష్ణుఁడు ద్రావడి కక్షయ వస్త్రదానము గావింపలేదా! గజేంద్రుని యార్తి నడంపఁగాదే నాఁడు రమానాథుఁడు సిరికింజెప్పక శంఖచక్రములఁ జేదోయిఁ బూనక యేపరివారంబును జీరక తుదకు

గరుత్మంతునైన బన్నింపక బయలు వెడలినాడు. దైవాంశ
దైవార నవతరించిన కస్తూరియు నార్థలగుతోడి యిల్లాండ్ర
మొఱ చెవి సోకెనో లేదో తక్షణమ బర్షాదున కురుక
నుద్యుక్త యైనది. తంతిచేరు నప్పటికామె తన యుదయ
కృత్యముల నిర్వర్తించుకొని యొకింత నేడి జావను పుచ్చు
కొనుటకుఁ బాత్రను చేఁబూనినది. అది పెదవులఁ జేరలేదు
పూర్తిగా, వార్తవచ్చినది. ఆ పాత్ర నవలికిఁద్రోసి పయన
మైనది. ఆగృహ యజమానురాలు మిస్ మిఘాబెన్ పటిట్
అనునామె ముందుకువచ్చి యా ప్రయాణమును వారించుచు
నిటులన్నది:

“నీకు రక్తకీసత ప్రబలముగనున్నది. వైద్యుఁడు నిన్ను
విశ్రాంతి కైకొనఁగోరెను. నీకు బదులుగ నేను బర్షాదున
కేళదను. నీవు వలదు. నీ యారోగ్యము చక్కగాలేదు.”

కస్తూరిబాయి మృదుమధురభాషిణియు సహజకోమల
స్వభావయు నయ్యును వాదమున లొంగునదికాదు. అనంగీ
కార సూచకముగ తల నడ్డముగఁ ద్రిప్పుచు తన మూట ముల్లె
లను సరిదికొనెను. ఆమె యిడిన సమాధానము చూడుఁడు.

“ఈ నాబిడ్డలను, ధైర్యసాహసములతో రక్షకభట
నివహముల దౌర్జన్యము నెదిర్చిన ఈ నా బిడ్డలఁ జూడవలెను.
వారికి నేనండగ నుండవలెను. ధైర్యస్థైర్యముల నినుమడింప
వలయును. ఈనాడు బాపు వారియొద్ద నుండెడివాఁడు. అతఁ
డిపుడు వెలుపలలేడు. అతఁడులేని లోపమును బూరించు
భారము నాపై నున్నది.”

సులభసుందరములును, విశదమధురములును నగు వాక్కులలో నొక సందేశమును ప్రకటించినది. అందు బర్సాదులోను పోలీసుల శాస్త్రమును నిర్దాక్షిణ్య విమర్శకు గుఱిచేసినది. బర్సాదు సత్యాగ్రహిణులకు నిరాలస్యముగఁ దాను వచ్చుచుంటినని యాశాజనకముగ నార్తయంపినది. తన సందేశమును పత్రికాప్రచురణమున కనుమతించినది. ఓనమాలు పూర్తిగరాని యవిద యెట్టులీ రాజకీయ వ్యవహారముల కనువగు భాషాపరిజ్ఞానమునఁ దేజరిలెనో. “వీణ బట్టుటకు వెఱవెఱుంగని కొమ్మ గాఢాసనంబెట్లు పట్టనేరె” అను నాశ్చర్యమును కలిగించినది కస్తూరిబాయి.

అనారోగ్య మేనుమాల డాగినదో, అశక్తత యేవీధి కేఁగినదో, అపూర్వశక్తిసామర్థ్యములతో ముందున కురుకు చున్నది డెంద మమంద స్థైర్యమునకు నిదానముకాఁగాఁ గస్తూరిబాయి. వృద్ధాంగనయ్యు లేఁగొదమసింగపుటాలు వోలేఁ జూపరుల కత్యాశ్చర్యానంద సంధాయిని యగు చున్నది. ఒక బర్సాదునకేకాదు. కైరామండలమందలి పల్లీ పక్కణములకు నెల్ల విసుగు విరామములేక గుమ్మరఁ దొడఁ గినది. ఎన్నివిధములుగఁ బయనము సాధ్యమో యన్నివిధములఁ బయనించినది. నదీనదీములకు వెఱువలేదు. కొండల పిండునుగని గోడువెట్టలేదు. ఇసుకయెడారులకు విసువనులేదు. పచ్చికబయళ్ళకు మచ్చరింపనులేదు. ఘోరారణ్యములకు కుదిల పడనులేదు. మొలబంటి బురదకు మొగము చిట్టింపను లేదు. “ఘోరారణ్యంబైన నేమి కూర దవావలమైన నేమి” యని నాఁడు పతినిమిత్తము జముని వెన్నాడిన సావిత్రి చరిత్ర

మును దలపించుచు భర్తృకార్యవశంవదచి త్తయైన పరమ
 పావనచరిత్ర జేత సేనానిత యైన దీ గరిత. మరోలీ కుటీరమున
 రాత్నమును ద్రిష్ణుచు మౌనమున గాలమును బుచ్చునట్టి
 యబలకాదీమె. పత్రికాపతనము గావించువారికిఁ జెవియొగ్గి
 వినుచు గృహకృత్యములుతప్ప నితరము నెఱుంగని దనఁదగి
 యుండు తస్వంగి కాదీ యమేయగుణరాశి. ఎక్కడిదో యీ
 యమోఘ వాక్చక్తి. ఇంటింటికిఁ దిరుగుచున్నది. నిర్మాణ
 కార్యక్రమ ప్రాముఖ్యమునుగూర్చి నిరుపమాన ప్రసంగములఁ
 గావించుచున్నది. ఖద్గరునుగూర్చి యుపన్యసించుచో గాంధీజీ
 నైఖరి వేఱు. కస్తూరితీరు వేఱు. కర్వకజనమధ్యమున నిలిచి
 కమ్రవచోమృతనృప్తి గురియించు నామె వారికెల్లఁ దల్లియై
 యొప్పినది. మాతృదేవి సన్నిధానమున మక్కువమెయిఁ
 జక్కగ విద్వేలఁగఱచు కసికందులూ యాకర్షకులు? ఆదృ
 శ్యము, ఆకార్యపరత్వదీక్ష, యామాతృవాత్సల్యపరిప్లుత హృ
 దయగాంభీర్యము మధుర దరహాస చంద్రికాసాంద్రమహి
 మోపేతము. వర్ణనాతీతము. చర్ఛానుగూర్చియు తత్పరిశ్రమా
 వశ్యకతను గూర్చియు మృదుమధురవాక్యముల వెలువరించు
 నపుడొక యిష్టవస్తువును బాలురకుఁజూపి నోరూరించు నటు
 లుండెడిది. అరటిపండ్లొలచి నోటి కందించిన తెఱఁగు దోపిం
 చెడి దామె వర్ణనాత్మక ప్రసంగము. భారతజాతి కేకైక
 నాయకుడైన యొకమహాత్మునికిఁ బ్రాతినిధ్యము వహించు
 టయా యొక ననితామణి. కాదు కాదొక మహానాయకునికిఁ
 ప్రాతినిధ్యము వహించుట-సుప్రసిద్ధ మహానాయకు లెందఱో
 కారాగృహబద్ధులై యున్నారు-వారికెల్ల నీయమయే ప్రాతిని

ధ్యము నహించెను. ఇందుఁగల దందులేదను సందియము దోషనీయక యెల్లయెడలఁ దానయై యెల్ల న్యవహారముల యందుఁ దానయై యోర్పుమెయి నేర్పుమెయి మెలఁగఁ జొచ్చినది యాయువిద. సేనాని పట్టువడఁగా సేనాముఖమున నిలిచిన యొక యనామక యోధునిపై సంగ్రామ నిర్వహణ శాధ్యత పడినటు లీమెపై సత్యాగ్రహ సమర నిర్వహణభారము పడినది. దానినామె హృదయపూర్వకముగ స్వీకరించినది.

బర్సాదునందామె యొనర్చిన కృషి యొకింత నగ్న నార్హము. ఘోరామయ మే ఘోర కాననసీమ కరిగెనో దాని జాడయేలేదు. స్మృతిపథమునుండి యది ధృతి దొలఁగి పలాయన మంత్రము పఠించెనేమో ! ఉదయాద్యస్తమయ పర్యంత మామె విశ్రాంతి యెఱుఁగక నాఁడు తిరుగుచునే యున్నది. స్థానిక జాతీయ నాయకులనెల్ల దర్శించి స్థితిగతులఁ బరామర్శించినది. తన యభిప్రాయముల వాగ్రూపములఁ బ్రదర్శించినది. వైద్యశాలలందుఁ జికిత్సలఁ బొందుచున్న వీరనారీమతల్లుల హృదయ పల్లవములకు సల్లాపోల్లాసము నొదవించినది. అనునయ పూర్వ కోత్సాహము తడియారిన తద్వృద్ధయలతల కొకింత పునఃప్రభుత్వము ప్రసాదించినది. ఇటులామె తన శాధ్యతను భారమును గుర్తించి వర్తించినది. ప్రత్యంశమును ప్రత్యక్షమును శ్రద్ధమెయి సువిమృష్టము నొనర్చి యప్రతీకార దీక్షోదక్షమగు నహింసా యజ్ఞ రూపకమైన యపూర్వప్రజా సమరమునకు నాయకురాలై వన్నెకెక్కుట మాటలతో నగు పనియా ?

బర్సామనందిల్లు ప్రజాప్రబోధాదిక సంగ్రామ సంరంభము సేవారూపమునఁ గావించి నాడియాడునకు వచ్చునప్పటి కామె యారోగ్యము తీవ్రముగ వక్రించినదనియు విశ్రాంతి యత్యంతావశ్యకమనియు నైద్యులెల్లరు సప్రమాణముగఁజెప్పి యొప్పించి యుద్యమ ముఖమునుండి వెనుక కంఠఁబూనిరి కాని యామెకు వారి హితోక్తులు సమాదరణీయములయ్యును సమాచరణీయములు కావయ్యెను. వారితో నిట్లు వాగ్వాదమునకుఁ బూనికొన్నది. తన యభిప్రాయము నిట్లు విస్పష్టము గావించినది. “నేటిదనుక నేను శాపూజీ ననుసరించి యతఁడేగు ప్రతిప్రదేశమునకుఁ బోవుటయేగాని యాపూజ్య మహాపురుషుని యుద్యమమునందుఁ బ్రత్యక్షముగ శాల్గొను భాగ్యము లభింపలేదు. దురదృష్టములొనదృష్టమన్నట్లు భర్తృవియోగము భర్తృసదుద్యమ సముద్యోగముగఁ బరిణమించుటయు యోగవిశేషమే. నేనీ యవకాశమును జాతవిడువఁజాలను. విశ్రాంతియనుమాటను దలపెట్టఁజాలను. కర్తవ్య నిర్వహణమున మరణమైనను వాంఛనీయమే.” ఔరా! ఏమి ధీర గంభీర వాక్ప్రవాహము! మాతా, ప్రపూతా, జోహారులు.

మహాత్ముడారంభించిన సత్యాగ్రహ స్వరూపము ప్రపంచము మున్నెన్నఁడు కనివినియెఱుంగదు. శాసన తిరస్కార సత్యాగ్రహసమారంభ సంరంభము 1928 సంవత్సరమునను 1930 వ సంవత్సరమునను శార్దూలీ మండలమున జరిగెను. 1930 లో కర్షకులు తమ గృహారామక్షేత్రాదుల నెల్లవీడి విజన ప్రదేశములకుఁ బయనించుచుండిరి. బ్రిటిషు

ప్రభుత్వోద్యోగుల యొత్తిడిలేని ప్రదేశములకు పరువులే త్తిరి. అంధకారబంధురమయిన యగ్రరాత్రములందుఁ గీకారణ్యము లందు దుగ్గమ పథములలో నడయాడు ఆ జనసమూహములు స్థితిగతులు వర్ణింపఁదరమా? దేశభక్తి ప్రపూరితులై యత్యంత సాధారణ స్త్రీ పురుషులు అతిలోక సాహసో పేతులై యపూర్వ వీరోత్సాహమున దీపించుట యుద్యమ మహత్వముగాక మజేమి? నాయకుల చిత్తశుద్ధి ప్రభావము గాక వేజేమి? ఇట్టియెడ నిట్టి ప్రజాబృంద మొకటి కస్తూరిబాయి నాయకత్వమునఁ బురోగమించుచున్నది. ప్రయాణ నుభ్యమున సంభవించు ప్రమాదముల నధిగమించు చున్నది. సాయంసమయమునకా జనమొక ప్రదేశమును జేరుకొన్నది. శార్దూలీ నగరమునకు వెలుపలనున్న యా ప్రజాసమూహము నందు రెండువందలకుఁ బైఁగా స్త్రీ పురుషులుగలరు. కలరా యాకస్మికముగ వారి నావరించి యందుఁ బెక్కుర వరించి యక్కునఁ జేర్చుకొన మిత్తి కందించెను. కస్తూరిబాయి కన్న మున్నుగఁ బోయిన యా జనసమూహమునుండి వెనుక నున్న యామెకీవార్త చేరినది. ఆ ప్రదేశమున కామెయెట్లు చేరఁగలదు? రాజమాన్యములందు స్వచ్ఛంద పైనికదళము లందలి యొక పురువునకేని తెరువునీయ వీలులేదు. ఎందుఁ జూచినను కత్తులు తుపాకీలు ఎఱ్ఱబోపీలు అప్రమత్తతతో అనన్యచిత్తముతో వర్తించుచున్నవి. ఇతర మార్గములన్నియు పంకసంకలితములై దుగ్గమములై యున్నవి. అది వర్షాకాలము. ఇంక దారితీరు చెప్పఁబనిలేదు. అయినను కస్తూరిబాయి

యత్యంతసహనముతో, నకుంతిత దీక్షతో విప్లవకారుల విడిది చేరుకున్నది.

ఆ ప్రదేశము మానవ వ్యథా కేంద్రమనఁ దగియున్నది. నరకప్రాయము. గుడిసెలలో పశువులు మానవులు జీవాద్వైతసిద్ధి నంది యానందించుచున్నారేమో! దుర్గంధ భూయిష్టమై, మశకసమాకృష్టమై, భూలోక నరకమై దుర్భర యాతనలకు నిదానమైనది యా ప్రదేశము. దోమలు ప్రజారక్తములఁబీల్చి పెంపొంది భయంకర రూపములు ధరించుచున్నవి. శిశువులు అసువులు గోల్పోవుచున్నారు. వ్యాధుల నామరూపములు దెలియ సాధ్యములు గాకున్నను వాని ప్రభావము ప్రళయకాలమును దలపించుచున్నది. మృత్యువు తన సహస్ర ముఖములఁదెఱచి యందలి జీవులనెల్ల బలిగొనఁ జూచుచున్నది. స్నానమునకుఁ శానమునకు యోగ్యములగు జలము లెందును గఱవయ్యెను. అట్టి ప్రదేశమునకుఁ జేరుకొన్నది కన్నతల్లి కస్తూరి. తన్ననుసరించి వచ్చిన స్వచ్ఛంద సేవకులతో “నేనిచట నొకింత కాలముందును. మీరు మీమీ పనులఁజూడఁబొండు. మీరిచ్చట నుండుట మంచిదిగాదు. పేదలగు మీరు మీ కతిథి సత్కారములఁగావింప యత్నింతురు. వారికి మితిమీరిన భారము నొదవించిన వారలమగుదుము.” అని పలికి వారినిసాగనంపి, దర్శనారాధనసేవ కియ్యకొనినది.

దుర్విధిపరిపాకమున దుర్భరనరకయాతనలఁ జాలగుచున్న కృషికుల కాత్మవిశ్వాసము గలిగింపఁ గంకణము గట్టుకొన్నది కస్తూరిమాత. పూర్వోదాహృత ప్రదేశమునకు

మాతృశ్రీ సాక్షాత్కారము అచటి వారిమాతృల కు త్రేజము నొదవించినది. అయినను నానాటికి వారిస్థితి వక్రించుచున్నది. ఎంతకని యోర్చి యుండఁగలరు? పాపము! ఒక పేదరైతు కంటికిఁ గడివెడునీరుగ దుఃఖించుచు కస్తూరిఁగాయిని సమీపించి యిట్లు రోదించెను: “తల్లీ, నేను నాసర్వస్వము గోల్పోతిని. ఒక పక్షము దినములకుఁ బూర్వము జ్వరపీడితుడై నా యేకైక పుత్రుఁడు మృత్యు ముఖమునఁబడెను. నేడో నా యిల్లాలు గతించినది. ఆమె పోవుచు ఈ మూడు నెలల కసిగందును నా కప్పగించినది. దీనిని నేనెట్లు సాకఁగలను? ఎవరు నాకింకదిక్కు? ఎవరిని వేడఁబోయెదను? నా స్థితియు నేడో తేపో యనునట్లున్నది. ఆధివ్యాధులు నన్నావరించి యలమటింపఁ జేయుచున్నవి.”

ఈ యావేదనము చూపఱల హృదయముల ద్రవింపఁ జేయుటలో సందియములేదు. పొంగి పొరలివచ్చుచున్న దుఃఖము నాపుకొనుచుఁ గంఠమున గాల్గద్యము గదుర, “నాయనా, దుఃఖింపవలదు. ఈశ్వరుడే మన రక్షకుఁడు. అతనియెడ నీవెట్టి యపరాధము గావించి యుండలేదు. అతఁడపార దయాసముద్రుడు. అతని పాదముల నాశ్రయింపుము. బాధలన్నియుఁ దొలఁగి పోవును. అతఁడు నిన్నుఁ గన్నతండ్రి కన్న మిన్నగఁ గాపాడును. జగద్భద్రుని సంధాయి యగు రామభద్రుని చరణారవిందముల శరణుఁ జొఱిస వారికెట్టి యాపదలును గల్గవు. దేశమాతృసేవాధర్మమున నీవు పుత్ర కళత్రాదులఁ గోల్పోయియుఁ జెక్కుచెదరని దీక్షతో నిలిచితివేని నీవు నీతోడివారలకు మార్గదర్శకుఁడ వయ్యెదవు.

సత్కార్య సాధనమున నసువులఁ గోల్పోయినను మేలే. శాశ్వతకీర్తి సాధమున నధివసించువు. నీ నిరుపమ దేశభక్తికి బాపు మిగుల సంతసించును. నిన్ను భారత వీరపుత్రునిగఁ బేర్కొనును. అంతకంటెను నీకేమి కావలయును? నాశక్తి వంచనలేక నీకుఁ దోడ్పడెదను. నిన్ను నీ పసిబిడ్డను నాదరించు బాధ్యతనాది. బార్డోలికి నావెంటరమ్ము. నీవీ దుఃఖసముద్రమున నొడ్డుజేరుదనుక నాయొద్దనే యుండువుగాక రమ్మ” అని కరుణాస్వరూపిణి కస్తూరిమాత పలికెను.

అనునయ వాక్యముల్లిల్లు పలుకుచు నాదీన జీవుని దరిజేరి నిలిచియున్న యా మహనీయ రూపాందిన దయాగుణమాయచన్లు తోచెను. ఇంతలో నాతఁడు ఒకింత సేద దేరి యథాస్థితికి వచ్చెను. వానిచేతులలోని పసిపాపను ఆమె సత్యాగ్రహిణుల చేతులకందించెను. అంత నామె యచటి వారికడ సెలవు వైకొనెను.

ఇంతలో ‘ఉండక్’ అనుప్రదేశమున నారువురు సత్యాగ్రహిణులు తద్ద్రామాధికారి బారిపడి పలుబాధలకు లోనగుచున్నారనియు, నచటి యుద్యమమునకు నండఁగా నుండఁగస్తూరిమాత యచటకు రావలయుననియు వార్తవచ్చెను. ఇప్పుడు ఆమెకు హృదయము ద్వైధీభావము చెందెను. నాఁడు దుష్కర్మముని కణ్వశ్రమస్థ ముసీశ్వర సంప్రార్థన మొకవైపునను, మఱొకవైపున మాతృదేవి వ్రతదీక్షా నిర్వహణ సంభావనము అను రెండు విధ్యుక్త ధర్మములు లాగినట్లు, కస్తూరిమాత యొకవైపు పేద కర్షకుని బార్డోలికిఁగొంపోయి తగిన రీతి నాదరింతునన్న మాటయు మేటొకవైపు ఉండక్

గ్రామాధికారి క్రూర హింసలకు గురియగుచున్న సత్యాగ్రహిణుల కండయై నిల్వనేగుట యను కర్తవ్య ద్వయముచే సమాకర్షితయై యుండెను.

శరణార్థియైన కృషీవలుని విడచుటగూ? అబలల యార్తనినాదము ననాదరించుటగూ? ఎదియుఁ దోపలేదు. ఇతికర్తవ్యవిమూఢయై దరిగానని యాలోచనమునఁబడియున్న యామె యసహాయస్థితిని గమనించినాఁడా కృషికవీరుఁడు. “తల్లీ, నీ దయ యమేయము. స్వాగ్రహరుఁడనై ఉండక గ్రామమునందలి సత్యాగ్రహిణులకు మీసాయము సకాలమున నందకుండఁ జేయుటకు నాచేతము సమ్మతింపదు. నేనెల్ల నాస్థితిగతులఁ జక్క-బరచుకొందుచుతే. అమ్మా తత్త్వము మహిళాజనహితముగోరి యఱుఁగుము. నీసాయము నపేక్షించి నీకొఱకు నిరీక్షించియున్న వారెందఱో, వారి నెల్ల నీ వాదరింపవలయునుగదా! తల్లీ, సెలవు.” అని యతఁడు పలికి తనబిడ్డనొక దుప్పటియందుంచి యామె ననుగమించుచు నామె యొక్కఁబోవు బస్సునొద్దకేగెను. బస్సు సాగుటకు ముందు కస్తూరిదేవి కమనీయహస్తమున నాశీశువుంపఁబడెను. ఆమె నిసుఁగు నిటు లాశీర్వాదించెను. “విప్లవసమయమునఁ బుట్టిన యీ చిట్టి చిరకాలము. వర్ధిల్లుఁగాక. దేశసేవజేసి మాతృభావమునీగుఁగాక.” ఎంతటి మహనీయ మీ యాశీస్సు!

అటనుండి కస్తూరిబాయి పురోగమింపసాగినది. మాఱు మూలలనున్న ప్రతి జనపదమునకుఁబోయినది. ఆమెలో నవశక్తి యుజ్జ్వలజ్వాలల వెలిగ్రక్కుచున్నది. ఏ మూల నుండి పిలుపువచ్చినను, దూరమనక భారమనక ఆమూలకుఁ

బర్హిషుఁచుండెను. విషమ పరిస్థితులలోఁగూడ జంకుగొంకులేక
 తదనుగుణ్యముగ నాయకత్వమునో అనుయాయిత్యమునో
 యందుచు కర్తవ్యనిర్వహణమునఁ బ్రాల్మాలక పాలువడు
 చుండెను. ఆమెకుఁగల ధైర్యసాహసములు, పరిసరానుగుణ
 వర్తనము, సమయోచిత ప్రజ్ఞ పురుష నాయకులకుఁగూడ
 మృగ్యమనిపించెను. సబర్మత్యాశ్రమమమందువలెలే ధూమ
 శకటయాన సమయమునఁగూడ వర్తించెను. ఆశ్రమసూత్రము
 లను 'తుచ' తప్పక యెచటనున్నను నమలుగావించెడిది.
 ఆమె దినచర్య వేకువ నాలుగవ గంటకుఁ బ్రార్థనతో నారం
 భము. గ్రామముల కేఁగినపు డందలి గ్రామీణు లామె వస్త్ర
 ముల నుదికి యిత్తుమన్నను వారి ప్రార్థన కియ్యకొనదు. తన
 వస్త్రములఁ దానే యుదికికొనును. ఆశ్రమవాసు లందఱి కిది
 యొక నియమము. ఇట్టి నియమము లెన్నిగలవో యన్నింటిని
 సాక్షరముగ సలక్షణముగ సాగించెడిదామె. ఆశ్రమమునందు
 వలెనే యెవరియింట నున్నను చప్పిడి యాహారమునే గైకొ
 నెడిది. సుగంధద్రవ్యముల వేయనిచ్చెడిదిగాదు. రైలుప్రయా
 ణము సాగించుచు నడుమనడుమ సత్యాగ్రహుల వృత్తాంతము
 లెప్పటి వప్పుడు తెలిసికొనుచుండెడిది. గ్రామములందు
 ప్రజాచైతన్య మెల్లు విద్యోతమాన మగుచుండెనో తెలిసికొని
 తదనుగుణ వర్తనమునఁ గీర్తనీయ యయ్యెడిది. విశ్రాంతి
 యొకింత లభించెనా, వెంటనే యామె కనులుమూసి గీతా
 శ్లోకములఁ గొన్నింటి ధ్యానపూర్వకముగ మననముగావించె
 డిది. చదువు బాల్యమునఁ బడయకున్నను నామె గీత నామూ
 లాగ్ర పఠనము గావించినది.

అయినను బాల్యమున విద్యాభ్యాసము 'గావింపనందు
లకు మిగులఁ బశ్చాత్తాపము నొందెను. ఎనరైన వార్తా
పత్రికను గడగడ జదువ నారంభించుచో నాతఁడెంత కృతా
ర్థుఁడోకదా యని యసూయపడును. ఒకనాఁడు తన యను
యాయి బృందము నుద్దేశించి యిట్లునుడి నెను : “కటా !
బాల్యమునఁ జదువనేర్వనైతిగదా ! ఒకనాఁడు నేనిటులు
వార్తా పత్రికా విలేఖరులకు సందేశములు వాఙ్మూలములు
సీయవలసి వచ్చునని నాఁడు నాకుఁ దెలిసియుండినఁ జక్కగఁ
జదివియుండెడిదాననేమో ! నాకుఁ బంజ్రెండవయేట వివాహ
మైనది. నాఁడు నేను నిరక్షరాస్యును. బాపు నాకు విద్యనేర్ప
వలయునని యెంతయో యాకాంక్షించినాఁడు. కాని నాగమ
నము మందమయినది. వర్ణ సమామ్నాయము నచ్చునప్పటికి
కొన్ని మాసములు పట్టినవి. బాపుజీ యప్పు డప్పుడు నా
మందగమనమునకు నిరుత్సాహము పొందినను ఓర్పువహించి
నేర్పుమెయి బోధించుచుండెను. బడికిఁ బోయియుండిన
నెంత బాగుండెడిది !”

బాపుజీ యెంతగఁ గృషిగావించినను ఆమెకు లభించిన
విద్య యత్యల్పము. గుజరాతీ పత్రికలను మాత్ర మొకింత
పఠింపఁగలదు. ఆంగ్ల మత్యంతము దురవగాహమయ్యెను. ఎవ
రేని ఆంగ్లపత్రికను తెచ్చినయెడల నత్యాసక్తితోఁ దీసికొని
పెద్దపెద్ద యక్కరములమాత్రము కలయఁబలుక యత్నించి
యంతటతృప్తివడి పుటల నటునిటుత్రిప్పి బాపుజీ ఛాయా
చిత్రమెందైనఁ గలదేమో యని చూచును. అనుదినము
పత్రికలలో బాపుజీకి సంబంధించిన విషయ మేదేని యుండు

నని యామెకు సంపూర్ణ ముగఁదెలియును. శార్వవస్తులను శాపుజీ యారోగ్యాదిక వార్తావివరణము గావింపఁగోరును. అమ్మహామహుని యమృత సందేశవాక్యముల విన నుత్సహించును.

ప్రయాణసమయములందు రాజకీయములందుఁ దనకుఁ గల జ్ఞానమును విస్తృతము గావించుకొనుటకు హృదయ పూర్వకముగ యత్నించును. సర్వ విషయములను తోడివారినడిగి తెలిసికొనుచుండును. నాయకత్వము తనకుఁ దన యోగ్యతకు మించి లభించెననియుఁ దాను సర్వవిషయముల నామూలాగ్రముగ గ్రహింపకున్నఁ బ్రమాదము వాటిల్లుననియు సంపూర్ణముగ నెఱింగి యప్రమత్తయై యెల్ల విషయముల నెంతటిశ్రమ కేని యొర్చి నేర్చుచుండును. పఠన, లేఖన, గణితములనఁబడు విద్యా మూలకత్రయిని శాల్యమునఁ బడయని హేతువున మిగుల శాధపఁడెడిది. ప్రతిదినారంభమునను వార్తాపత్రికాపఠయితల నడిగి యందలి విషయములఁగూర్చి యత్యంత శ్రద్ధాభక్తులతో శిశుమనస్తత్వముతో నడుగును. ఆమె తన యమాయికత్వమునకు సిగ్గిలదు. తెలియని విషయముఁదెలియుటకు లజ్జింపదు. రాజకీయపరిజ్ఞానము ప్రపంచ చరిత్ర జ్ఞానము తక్కువ గావచ్చునుగాని గాంధేయ సిద్ధాంతమామూలాగ్రముగ నెఱుఁగును. గుజరాతురాష్ట్రమునఁ బల్లెలకుఁబోయినప్పుడు కృషిక లోకమునకు సాధారణ ప్రజానీకమునకు సులభశైలిలో మృదుమధుర వాక్కులలో తత్సిద్ధాంత రహస్యము లెఱుకపఱచును. పత్రికలకుఁ బంపు వాఙ్మూలములుగూడ నత్యంత సరళములై యుండును.

గుజరాతు రాష్ట్రమునను, ఇతర ప్రాంతములందును ప్రజానీకమున కామె కన్నతల్లియే. అమృత రూపిణియగు నామె ప్రభావ మభివర్ణనీయము. జనహృదయ వశీకరణమున భర్త కెందును దీసిపోదు. 'గాంధీ ఇర్విను ఒడంబడిక' యైన పిమ్మట నొక జనపదమునఁ బర్యటించుచుండగా నొక రైతు కుమారుఁడు తల్లి నడుగు వడుపున నిట్లడిగెను: "బాపు పూర్తిగ రైతుల మఱచినాఁడు." ఆపలుకుల కిట్లామె సమాధానించెను: "నాయనా, బాపు ప్రజాసేవకుఁడు. ప్రజలకు మేలొదవింపని పని నెన్నఁడు గావింపఁడు. నీవు చెప్పిన విషయము నాయనకుఁ దెలిపెదను."

తిలకినీతిలకముగదా కస్తూరి. భారతీయ నారీధర్మము సంపూర్ణముగ ననుష్ఠించును. పతియే దైవమను సూక్తిని త్రిక రణశుద్ధిగఁ బాటించును. భర్తచరణావింద సంసేవనము పావన మని తదాచరణమున నిమగ్నయై యుండుటయేగాక యతని యెడ సర్వసమర్పణబుద్ధితో వర్తించును. అతఁడు సచ్చిదానంద స్వరూపుడనియు, నతని యమృతనాకులు సత్యతేజో విలసితములనియు, నతఁడెన్నఁడును నధర్మమునకుఁ బాల్పడఁడనియు నామెకు సంపూర్ణవిశ్వాసము. ఆతని చర్యలు తనకు విమర్శనీయములు గావనుతలంపున నందంశగర్భితమైన తత్త్వము నెఱుంగఁ దివురును. కష్టమైనను సుఖమైనను అతని యడుగు జాడల నడయాడును. తలలోనాల్కయై మెలఁగును. ఒకప్పు డొకరు బాల్యదాంపత్య లౌల్యమున బాపూజీ వర్తనముఁ గూర్చి యడుగఁగా నామె యేమి పలికెనో గమనింపుడు: "మహాత్ముఁడెప్పుడును మహాత్ముడే. అతఁడెన్నఁడును

సత్యావేషణ పరాజుక్కులుండు కాదు. తన తప్పులనెన్నడు నొప్పులుగ సమర్థించుకొనడు. తప్పుల నొప్పుకొని యాతప్పుల మఱుఁ జేయకుండుటయే యతనిలోని గొప్పతనము. అతఁడు సాకెన్నఁ డపకృతిజేసి యెఱుఁగడు. అతని మనోగతము నెఱుఁగక మోఱకుడనము వహించినది నేనే.”

బార్డోలి బర్సాదు సత్యాగ్రహ సమరముల యనంత రము నాలుగు సంవత్సరములకు అనఁగా 1935 సంవత్సరమున సేవాగ్రామమునఁ జూడఁదటస్థించిన యొకవ్యక్తి యిట్లామె యునికిని వర్ణించెను:

“సేవాగ్రామమున నొక కుటీరమున వారినివాసము. అందామె గృహకృత్యములు సాధారణ స్త్రీవలెనే నిర్వహించుచుండును. రాజకీయోద్యమ నాయకతా లక్షణలక్షిత గర్వ మెందు నటఁగన్పింపదు. ఆఱముగ్గిన పండువంటి ముసలి మువ్వైదువు వేదమాతవోలెఁ గన్నతల్లి కస్తూరి కన్నులకు గోచరించును. ఆ యమలచరిత స్వయముగ నన్నపానీయాదుల సిద్ధపరచుచుండును. వేయికనులతో నెల్లపనులఁగనుచుండును. అయినను తుదకామె ప్రశాంత జీవనమునే వాంఛించెను. ఆమె యొకచోఁ గూర్చుండి ధాన్యమును సరిచేయుచుండ నామెకు ప్రక్కగదిలో జగద్విఖ్యాత శాంతిదూత హరిజన పత్రికకు సంబంధించిన వ్యాసముల రచించుచుండును. నిరంతరము నిరంతరాయముగ సాగుచుండు ఉత్తరప్రత్యుత్తర పర్యాలోకన నిమగ్నుఁడైయుండును. లేదా కాలమున నొక ఝణమునేని దుర్వ్యయముసేయ నొల్లని యోగిపుంగవుఁడు తక్కిపై నూలు వడకుచుండును. ఈవడకుటయేగదా బ్రటిషు

రాజకీయవేత్తలకు వడకు పుట్టించినది ! ఈ తక్కి ధానుష్కుని చేతినూలుపోకేకదా భారతీయ దాస్యబంధ విమోచనకారి యైనది. భారత జాత్యైక్యమునకీ నూలుపోకేకదా హేతు వైనది. మహాత్ముని దైహిక మానసికాధ్యాత్మిక క్రియలలో నెల్లఁ బ్రాణమునకుఁ బ్రాణమై యతనికిఁ ద్రాణ యొసఁగు నది తుద కామెయే. భర్తృసేవయే తన లక్ష్యమనిసమ్మి, ప్రత్యుపకార పరాజ్ఞుఁడై నిర్మలానురాగ నిబద్ధయై యతనికి వృద్ధాప్యమునఁ దానును వృద్ధాంగనయయ్యుఁ గంటికితెప్పయై కాలికి ముచ్చెయై కన్నతల్లివలె నన్నపానాదుల విషయమున నతిశ్రద్ధాఘవై యుపచరింప నిశ్చయించుకొన్నది. ఆ నిశ్చయమునేమఱక యాచరింపఁ దొడఁగినది.

ఈ విషయమున నామెకుఁ దోడునీడయైనది మీరా బెన్. అప్పుడప్పుడు కస్తూరిమాత మీరాబెన్ పెంచుచున్న కూరగాయలను గాంధీగారి నిమిత్తము దే నరుగును. ఆ యా సంస్థలను బరిశీలించును. ఈ సమయమునఁజూచువారికామె యనుక్షణము భర్తృపరిచర్యకే వినియోగింప సంకల్పించె ననుట విస్పష్టముగ గోచరించును. సర్వసంగ పరిత్యాగియై యాసన్నమృత్యువు నెఱిగి భవభీతుఁడై యితరమునొల్లక స్త్రీహరిచరణ సరోజ మరంద బిందు బృందమును సదా గ్రోలసాశించు ముముక్షువుక్రియ నాయమ భర్తృసేవకుఁ దుది దినములందుఁ బూనెననఁదగియుండెను. స్త్రీలకు సంతరణోపాయము భర్తృసేవయేగదా ! అదియే యామె కత్యంత ప్రేమము. మహాత్మునికిజీవాతువై వరలుటయే యామె యంతి మాశయమనుటక నేక నిదర్శనములు గలవు. ఒకప్పు డాతఁడు

ప్రాణాపాయ స్థితియందుండెను. భిషగ్వరులు తమ భేషజము నకుఁ దోడాహార నియామకమును వాంఛించిరి. పాలు తీసికొని ననేగాని బలము చేకూరదనియు బలము చేకూరనిచోఁ జికిత్స దుస్సాధ్యమనియుఁ జేర్చొనిరి. ఎన్నఁచో శపథనూనెను పాలు ద్రావనని గాంధీజీ. సామాన్య విశేషధర్మములలో సామాన్య ధర్మానుష్ఠానము మ ఖ్యముగాదను విషయమెఱిగియు, లోకా దర్శకుఁడుగఁ బరిగణింపఁబడు తానే వాగ్దోషమునకుఁ బాల్పడె నేని తన కప్రతిష్ఠయేగాక తన యుద్యమమునకు భంగకర మనియో మఱి యెట్టి హేతువుననో మహాత్ముఁ డాశపథ మును దృష్టియందుంచుకొని 'ససేమిరా' యని బిజ్జుబిగిసి యుండెను. ఇపుడాతనికి హితవుజెప్పి యొప్పింప నేరికి సాధ్య పడును? ఇపుడు కస్తూరిమాత తన లోకజ్ఞాన పరిమళమును నెదజల్లి మోహనుని ముగ్ధుని గావించినది. "ఔను. శాపు ప్రతి న నూనినమాట వాస్తవమే. అది సాక్షరముగఁ జెల్లవలసి యుండుటయు యుక్తమే. ప్రాణ విత్త మానభంగమందు బాంకఁజెల్లునను శుక్రసీతి యపరిగ్రాహ్యమనుటయు సమంజ సమే. కాని యొకవిషయము సమాలోచనీయము. పాలన లోకులదృష్టియందు ఆవుపాలు లేదా గేదెపాలు. మేకపాలని వారు గ్రహింపరు. మేకపాలు ఆరోగ్యప్రదము. మేకపాలు మేలొదవించుచో స్వీకరించుట మేలేకదా! ఇందు ప్రతిజ్ఞా భంగ ముండదు." ఈ సమ్మోహనాస్త్రము సత్యసంబద్ధమై సమంత్రకమై చక్కగాఁ బనిచేసినది. మహాత్ముఁడిందుల కియ్యకొనుటయేగాక యావజ్జీవితము వేరుసెనగ పప్పు మేక పాలు అనుదినాహారముగఁ జేకొనెను. ఇట్లెన్నిపర్యాయములో

నెన్నివిషయములలోనో యతని కనేకవిధముల నుపకరించియుండును. కాని యామె ప్రతిభ భర్తృతేజమున విలీనమై ప్రత్యక్షగోచరము కాలేదనుటకు శ్రీమతి సరోజినాయుడు మున్నగు వారిసాక్ష్యము లున్నవి. భర్తృపరిచర్యయే తన యేకైకలక్ష్యముగ వర్తించుట గమనీయము. ఆయనదుఃఖమే తనకు దుఃఖముగను ఆయన సంతోషమే తనకుసంతోషముగను ఆయన యిష్టానిష్టములే తనకు నట్టివిగను సంపూర్ణముగ స్వకీయమును విస్మరించి, అతఁడు స్వామి, నేను తనదాన నను భావమును సంపూర్ణముగ ననుష్ఠింపదొడఁగిన దనుటకుఁ బెక్కునిదర్శనములు గలవు.

ఒకప్పుడు సేవాగ్రామమునందు గాంగీగారి యాశ్రమ వాసు లకాలమృత్యుముఖమునఁ బడఁజొచ్చిరి. దినదినము మృతుల సంఖ్య పెరుగుచుండెను. సంకుచిత బుద్ధులు కొందఱు ఈయాకస్మిక మరణములకుఁ గారణము గాంధీజీ యాహారమునఁజేసిన నియమమని పేర్కొనిరి. ఇట్టి దుర్విమర్శలకుఁ గాదుగాని సహచరులిట్లు లకారణముగ మృత్యుముఖమునఁ బడుచున్నారే యను ననుతాపము మహాత్మునకు హెచ్చినది. పాపము కస్తూరిబాయియుఁ జింతాకులస్వాంత యైనది. ఈ పురాణదంపతులు అనుక్షణము రోగులకడకేఁగి పరామర్శించుచు వలయు వైద్యసహాయము గావించురు. అప్పుడామె భర్తననుసరించుచు నడయాడునపు డతని నీడయాయనునట్లూహింపనయ్యెడిది. ఒక రామె నిట్లు ప్రశ్నించిరి, “తల్లీ, నీముఖవైవర్ణ్యమునకు హేతువడుగవచ్చునా? నీయా రోగ్యము చక్కగాలేదా?” అందులకామె యిట్లు ప్రత్యుత్తర

మొసరెను: “నాకు మానసికముగఁదప్ప నెందును ననా రోగ్యములేదు. శాశు విచారగ్రస్తుండై యున్నాడు. అదియే నా మానసికాందోళన హేతువు.”

కల్యాణపూర్ణుడగు నొక బాలుఁడు కస్తూరిబాయి ననుగమించు దేశసేవాపరాయణుఁడు గలఁడు. అతని తల్లి దండ్రుల కతఁడొకఁడే కొడుకు. అతఁడు దేశసేవ గావించుచుఁ దమ్మువిడచి యుండుట సహింపక యతని తల్లి సేవాగ్రామ మునకువచ్చి కుమారుని రాఁగోరెను. అతఁడు తల్లినిమఱపించు కస్తూరి మాతృదేవిని విడచి యేగుటకిష్టములేక యావిషయమై యామె యనుజ్ఞ వేడుమనెను. అందుల కతని తల్లి యంగీకరించెను. దానితో నతని బాధ్యతతీటిపోయెను. ఆమె కస్తూరిబాయి కడకేగి, “తల్లీ, వీఁడు మాయేకైక పుత్రుడు. వీనిని చూడని యొకక్షణ మొకయుగముగ నుండును. వీనిని నింటికిఁ బంపుఁ” డని బ్రతిమలాడెను. అప్పుడు కస్తూరిబాయి మందస్మితము గావించి “సీవదృష్టవతివి. నీకొక్క కుమారుని గూర్చియే చింత. నాకు మువ్వరు కుమారులు. వారందరును దేశసేవ చేయుచు మమ్మువిడిచియుందురు. నీకుఁ గుమార్తెలుగలరా?” అనెను. ఆపిల్లవాని తల్లి తన కొక కుమార్తెగలదనియు నామె యత్తవారింటి కేగినదనియుఁ దెలిపెను. “అట్లులైన సీవదృష్టవంతురాలవు. నాకొక కుమార్తెయులేదు. ఆడుబిడ్డల యనురాగము అనుభవైకవేద్యము. అది చవిచూచుభాగ్య మే కొలదిమందికో! నాకుఁ గన్నకూతులులేరు. ఒక యామెను

పెంచుకొంటిని. ఆమెపేరు లక్ష్మి. ఆమె హరిజనకుటుంబము నకుఁ జెందినది. ఆమెకూడ ఇప్పుడు నాయుద్ధలేదు. భర్త వియోగము, పుత్రవియోగము పుత్రికావియోగము ఇవి యన్నియు దేశసేవార్థము సంతోషముగ సహించుచుంటిని. వారెల్లఱు దేశసేవా దీక్షాదక్షలైయుండుటయే నాకు హర్షోత్కర్ష హేతువు.”

16. మా తృవేదన

నాఁడు వసుమతీ వరాహ మూర్తులకుఁ గుమారుడై కుమార్గ వర్తియై ప్రబలి యసురచక్రవర్తి కాలేదా నరకుఁడు. అదితి కుండలముల హరించి యమరాధిపులనెల్ల నడంచి యచ్చగ నచ్చరలఁబోలు షోడశ సహస్ర సుందరీమణులఁ గారాగ్రహ బద్ధులఁ గావింపజ్ఞా యా దుర్బుధి. కుమారుడని మన్నింపక వసుంధరాది వరాహదేవులే సత్యాకృష్ణులై నిర్దాక్షిణ్యముగ నతని సంహరించిరికదా! అమృతాంభోధియందు జ్వాలాభీల హాలాహలము వొడమలేదా! అట్లులే పూజ్య శాపూజీ ప్రణయ సామ్రాజ్యలక్ష్మీయగు కస్తూరి గర్భమున కళంకియై యుద్భవించె నగ్రసుతుడై హీరలాలు. అతఁడు హైందవ మత విద్వేషియై మహమ్మదీయమత స్వీకారము గావించెను. దానికేమి? పూర్వజన్మ కర్మానుబంధమున బుద్ధులు పొడమి యన్యమతములం దభిరుచి జనించినది యనుకొందమన్న ఆ మతసిద్ధాంతమున కనుగుణముగ నైన శుద్ధాంతఃకరణముతో వర్తింపవచ్చునుగదా! ఏబదియేండ్ల ప్రాయమున పైతము నెగ్గు సిగ్గులేక నడువీధులలోఁ ద్రాగి తైతక్కలాడుటయా! జగద్వంద్యుడగు జనకుని దూలనాడుటయా? ఈ వైపరీత్య మేమి? దీనికిఁ గారణమును గారణపురుషుఁడు గాంధీజీయే తెలిపియున్నవాఁడు. “హీరలాలు మాతృగర్భస్పృశుడగుటకు మున్ను బాలదంపతుల భావము లేకీకృతములు గాలేదు. గాంధీజీ కామపారవశ్యమునఁ గస్తూరియెడ నున్నతృచర్యలు గావించెను. ఈచర్యలకు మూలముగఁ బ్రేమ విశుద్ధమైనది యుండుట వాస్తవమేకాని బాహ్యవర్తనముగూడఁ దత్తుల్య

ముగ నుండక భిన్నరీతి నుండుటచే హీరలాలువంటి దురంత పరితాపహేతుభూతుడుదయించెను.”

“ప్రియతనయా, హీరలాలూ,

ఇటీవల చెన్నపురి నడివీధియందు మఘపానమత్తుండవై యొడలు దెలియక తిరుగుచుండ నిన్నచటి రక్షకభటులు బంధించియుంచి మఱునాడు న్యాయాధిపతికడకుఁ గొంపోన నతఁడు నిన్ను విచారించి యొక రూప్యము జరిమానా విధించి విడిచిరని తెలియవచ్చినది. వారు నీయెడ నుదారముగ వర్తించిరి కావుననే నీకట్టి సులభశిక్ష విధించిరి.

న్యాయాధిపతియు నీజనకునిపైఁగల పూజ్యభావమును పురస్కరించుకొనియే నిన్నట్టి నామమాత్ర శిక్షకుఁ గాత్రుని జేసిరి. అయినను నా కీ వార్త మనశ్శల్యమై మిగుల శాధాకరమై యున్నది. ఆ రాత్రి నీవొంటిపై సంచరించుచుంటినిో వెంట నెవరేని గలరో యెఱుకపడలేదు. ఎటులైనను నీవు కడుభూర్తుండవై చరించితివి.

ఇట్టియెడ నీకేమి తెలుపవలయునో తోచుటలేదు. ఇంతకాలము నిన్నుగూర్చి నీవు జాగ్రత్తలవాడవై వర్తించుట యెంతయు లగ్గని యనేకపర్యాయములు నీకుఁ జెప్పుచునే యుంటిని. నామాటను తృణీకరించి నానాటికిఁ జెడిపోవు చుంటివి. నాయునికిని దుర్ఘటము సేయుచున్నావు. జీవిత సాయంసంధ్యాసమయమున వృద్ధులగు నీ జననీ జనకులకు నీవెంతటి పరితాపమును గూర్చుచున్నావో గమనించుటలేదు.

పూజ్యుడగు నీ జనకుఁ డెవరితోడ నెట్టి దుఃఖమును వెల్లడింపడు. కాని నీవొనర్చు దుశ్చర్య లతని హృదయమును

భేదించుచున్నవి. మమ్ముల నిట్లు దుఃఖములఁబాలేసి పాపమున కొడిగట్టినవాడవు. పుత్రుడవై పుట్టితివిగాని శత్రునివలె వర్తించుచున్నావు.

ఇటీవల నీవుగావించిన సంచారములలో నీ జనకుని విమర్శించుచుఁ బరిహసించుచున్నావనియుఁ దెలియవచ్చినది. నీవంటి మేధావంతునకుఁ దగినపని కాదు. నీవు నీ తండ్రిని గూర్చి దుష్ప్రసంగములఁ గావించి నీవే యవమానితుడవగుచున్నావు. అతనికి నీయందు వాత్సల్యముతప్ప ద్వేషాది భావములు లేవు. నిష్కలంకమైన నడవడికాయన ప్రాధాన్యమిచ్చునని నీవ యెఱుంగుదువు. కాని నీవెన్నఁడమ్మహాశయుని యుపదేశము ననుసరించి యెఱుంగవు. అయినను నిన్ను దనతో నుండుమనియు నీకు వలయు నన్నవస్త్రాది సౌకర్యము లెల్లఁ దానే కూర్తుననియు నతఁడు తెలిపియున్నాఁడు. ఆయన యాదార్యమును గుఱుతింపవై తివి.

ఈ ప్రపంచమున మీతండ్రి నిర్వహింపవలసిన బాధ్యతలసంఖ్యాకములు. అతఁడింతకంటె నెట్టియుపకృతియుఁ జేయఁజాలఁడు. నీదుస్థితి కితఁడు దుఃఖించును. భగవంతుఁడతనికఖండమగు సంకల్పదార్శ్యము నొసఁగియున్నాఁడు. అతఁడు ప్రపంచమున తన సిద్ధాంతముల వ్యాప్తిగావించుటకు వలయు దీర్ఘాయురారోగ్య భాగ్యము లొసఁగుగాత ! నేనో దుర్బలహృదయను. నీ విషయమున నాకుఁగలుగుచున్న దుఃఖపరితాపములపరిమితములు. వానిని నేను భరింపఁజాలకున్నాను.

నీ దుష్ప్రవర్తననుగూర్చి పలువురు మీ తండ్రికి జాబులు వ్రాయుచుందురు. అతఁ డీ మహావమానమును భరింపవలసియుండును. నీవు నా యునికిని మనికిని దుర్భరము గావించుచున్నాడవు. నీవంటి పుత్రుని గన్నందులకు ఫలముగా బంధుమిత్రుల యెదుటను నూతనాగంతుకుల యెదుటను తలయెత్తి తిరుగఁజాలకున్నాను. నీ తండ్రి నిన్ను ఎప్పుడైనను ఓమించును. జగజ్జనకుఁడు నిన్నెన్నఁడును ఓమింపఁజాలఁడు.

మదరాసులో నొక మహాశయుని గృహమునం దతిథివైయుండి యచట మర్యాద నతిక్రమించి యతనిని దూషించుచు నందుండి వెడలుట మున్నగు నీయవిచారితచరిత తెలియవచ్చినది. కటా! ఆ గృహస్థుని హృదయము నీమూలమున నెంత తపించెనో.

ప్రతిదినమునఁ బ్రత్యూషమున వచ్చు పత్రికల పఠించుచో గుండె దడదడ కొట్టుకొనును శరీరము చెమర్చును నీదుర్వర్తననుగూర్చి యేకొత్త వార్తలు వినవలసియుండునో యని. ఒక్కొక్కప్పుడు నీవెక్కడనుంటివో, ఏమిచేయుచుంటివో, ఎందేమి భుజింతువో, ఎచట నెట్లు శయనింతువో అని విచారించుచుందును. బహుశః నీవు నిషిద్ధాహారము గైకొందువు. ఈ విషయమును, ఇట్టి వాని నితరమును గూర్చిన తలంపులు నాకు వచ్చి రాత్రులందు నిదురపట్టదు. తఱచు నిన్ను గలిసికొని మాటాడ వలయునని యనిపించును. కాని నీ వెక్కడనున్నావని నీ యొద్దకువత్తును? నీవు నా జ్యేష్ఠ పుత్రుఁడవు. నీకిపుడేబది యేండ్ల వ్రాయము. నిన్ను సమీపించుటకుఁ

గూడ నాకు భయమగుచుండును. నీవు నన్ను గొట్టుటకుగూడ వెనుదీయవని నాకనుమానము గలుగుచున్నది.

నీవు నీపూర్వ మతము నేల మార్చుకొంటివో బోధ పడదు. అది నీ యిష్టము. దాని నెవఁడును గాదనఁజాలఁడను కొన్నను నీవు పలువురఁ బ్రబోధించి నిన్నునుసరింపఁ గోరు చున్నావనియు, అమాయక ప్రజలెందఱో భ్రష్టులగు చున్నారనియుఁ దెలియుచున్నది. తాఁజెడ్డక్రోతి వనమెల్లఁ జెఱుప వలయునుగాఁబోలును! తోక తెగిననక్క తోడినక్కలకుఁ గూడ తోకలుతెంచు కొనుడని యుపదేశింప వలయును గాఁబోలు! నీ యవధుల నీవు గుర్తింపవేల? నీకు మతమన నేమియో తెలియునా? ఇప్పటి నీ మనఃస్థితి ననుసరించి నీవెట్టి నిర్ణయమునకుఁ నాఁగలవు? మనసు నిలకడలేని నీకు మతతత్వ మెట్లు గోచరించును? నీవు మహాత్ముని పుత్రుడవనియు, లోకోత్తర చరిత్రుడవనియు జనులు నీ వచనముల విశ్వసింతురు. నీవు పండిత పుత్రుడవని తెలిసికొనఁజాలరు. తెలిసికొన్న పిమ్మట పశ్చాత్తప్తులగుదురు. నీకు మత ప్రబోధము గావింపఁదగిన యోగ్యతలేదు. ఇదేవిధమునఁ బ్రవర్తింతువేని నీ వెల్లటచే నవమానితుడవయ్యెదవు. నీ వొకింత నిలిచి యాలోచించి తప్పు తెలిసికొని వెనుదిరుగుము. ఇది నీకు శ్రేయోదాయకము.

తొలుత నీవు మతము మార్చుకొనుట యనునది నాకు నచ్చకున్నను, పిమ్మట నీవు నీయాత్మవికాసమునకుఁగృహి చేయ సంకల్పించినట్లు లొనర్చిన ప్రకటన నా కొకింత యూరటఁగలిగించినది. మత మేదియైన నేమి సన్మార్గగామి

యగుచున్నాడుగదా నాయనుగుబిడ్డడని మనమున సంత
సించితిని. ఇటు చూతునుగదా నీనడవడి 'భ్రష్టస్యకావాగతిః'
అను నానుడి కొరవడి దిద్దుచున్నది. నా హృదయ మెంతగ
దహించుకొని పోవుచున్నదో, నిన్నుగూర్చిన నాయాసలెల్ల
నెట్లడియాసలై నవో నీ వెఱుంగవు.

నీ కుమారు లెంతగ పరితపించు చున్నారో నీకు దెలి
యును. నీకుమార్తెయు, నీ యల్లుడును నీ మూలమున నెంతటి
చింతకు లోనగుచున్నారో ఎటు లా దుఃఖభారమును వహిం
చుచున్నారో తెలిసికొనియే యుందువు. నామాటవిని సరి
యైన శాటకువచ్చి మమ్ముద్ధరింపుము తండ్రీ."

హీరలాలుకువ్రాసిన పై లేఖతోపాటు అతని ముస్లిము
మిత్రుల కామె యొక లేఖవ్రాసెను. అందొట్లుకలదు. "ఇందు
నేను నాకుమారుడు హీరలాలు చర్యలో శాల్గొను ముస్లిము
లనే యుద్దేశించి వ్రాయుచున్నాను. వారికే యీ నా పలు
కులు. మీరెందులకు వాని కండయైనిలిచి దుష్కృత్యములకుఁ
బ్రోత్సహించుచున్నారో నాకుఁ దెలియుటలేదు. ఆలోచనా
శక్తిగల ముస్లిములెల్లఱును ముస్లిములలో మాకు యావజ్జీవ
మిత్రులెల్లఱును ఈ మతాంతర పరివృత్తి మొదలుగాఁగల
దుర్వృత్తి కథనమునెల్ల నిరసించురని యెఱుఁగుదును. వారిని
గూర్చి నాకు సంతోషము మిక్కుటము.

మతాంతరిత యతని సరిదిద్దుటకు మాఱుగ నధఃపతన
స్థితికి దారి దీసినది. కొందఱు వానికి మాల్వీబిరుదము నీయ
సాహసించిరట ! ఇది సరియైన రీతియా ? నాకుమారునిబోలు

పతితుడట్టి యున్నత పదవినందుటకు మీ మతము సమ్మతించునా ?

ఇట్లతనికి దుర్భ్రమ గలిగించి యహంకృతిబంధురు గావించుటచే మీ రెట్టి యానందానుభూతి వడయుచున్నారో నాకు దురూహ్యము. మీరతనికి మంచి చేయుటలేదు. మమ్ములను పరిహాసాస్పదులఁ జేయుటయే మీయాశయమగుచో నేను చెప్పనది యేదియులేదు. మీ యిచ్చవచ్చినంత దుష్ప్రచారము చేసికొనవచ్చును.

పుత్రశోకాకుల యగు మాతృమూర్తి నిస్సహాయార్థ నాదము మీకీ విషయమునఁ బ్రోత్సాహకులగువారి హృదయములందు కరుణ యుదయింపఁజేయదా ? నేను నా కుమారునికిఁ బల్కుచుచేయు నెచ్చరికయే చేయుదును మీకుఁగూడః మీచేయునది సర్వసాక్షి యగు దేవుని దృష్టిలో దాప్త్యము.”

17. ఉ ప స ం హా ర ము

కారాగృహమునఁ గాంతాతిలకము కస్తూరిబాయి కాంతుని పార్శ్వమున నాసీనయై, సమస్త బంధుమిత్రులు బాష్ప పూరితలోచనులై పరివేష్టించియుండఁ బ్రాణేశ్వర పాదకమల నిష్ఠిత విమల హృదయపద్మయై దివ్యసువాసినీ లోకమున కేగి నది. ఈ వార్త యనతికాలములో ప్రపంచము నలుగడల వ్యాపించినది. ప్రముఖనాయకులు, పత్రికలు, విదేశీయ స్వదేశీయ విభేదములేక యెల్లరుఁ దమ హృదయవేదనను ముక్తకంఠమున వ్యక్తీకరించిరి.

సుప్రసిద్ధ కవయిత్రి, మహాత్ముని నాయకత్వమున నచంచల విశ్వాసముగలది, విశేషించి శైలుఁగువారి కోడలు శ్రీమతి సరోజినీ నాయుఁడిట్లు వాక్కుచెప్పును:

“భారత సాధ్వీలోకమునకుఁ బ్రతినిధి యనఁదగినయబల వీరనారీవంశసము కస్తూరిమాత యాత్మశాంతి సౌఖ్యముల నలరారుఁగాక. తాను హృదయపూర్వకముగఁ బ్రేమించి సేవించిన యమ్మహాపురుషుని యడుగుజాడలలో నాత్మ ప్రత్యయభక్తి విశ్వాసములతో నడయాడునెడల నెన్నఁడును త్యాగయుక్తము, సాహసోపేతమునగు నానిష్ఠుర కష్టమార్గ మున నామె వెనుకంజవేయలేదు; అణుమాత్రమైనను జంక లేదు. మర్త్యత్వమువీడి యమర్త్యత్వము నంది భారతీయైతి హాసిక పౌరాణిక చారిత్రిక కావ్య గానములఁదనియదివ్య సువాసినీలోకమున సముచిత స్థానమునఁ జిరము వర్ధిల్లుచున్న యమ్మహానీయురాలినిగూర్చి సంతసించుముగాత.”

పండిత మదనమోహన మాలవ్యా యిట్లు తంతి
యొసంగెను:

“కస్తూరిశా మృతి యత్యంత సంతాపహేతువు. పతి
వ్రతలు హృదయపూర్వకముగ వాంఛించు సుమంగలీత్య
నూమెకుఁ జెడని పదవియైనది. మహాత్మునికి వృద్ధాప్యమునఁ
గలిగిన యివ్వించారమున విశ్వమంతయుఁ బాలు పంచుకొను
చున్నది.”

రాధాకృష్ణ పండితుఁ డిట్లుపన్యసించెను:

“భారతజాతీయ వీరపుంగవుల నామములెల్ల విస్మృతి
గర్భమున విలీనములై తారాపథమున మినుకు మినుకుమను
చుక్కలగములఁబోలి లెక్కింప రానివైనను గాంధీమహాత్ముని
నామము మాత్రము నిష్కలంక ఊపాకరునిబోలి వెలు
గొందును. కస్తూరిశా అట్టిమహనీయుని కన్నివిధములఁ దగిన
యిల్లాలగుట అసాధారణ విషయము.”

నిండుజాబిల్లిని పండు వెన్నెల యెడఁబాయని చందాన
నిజభర్తృజీవితమునఁ బ్రత్యంతమునఁ బ్రత్యక్షమగుచుభక్తి
బంధురహృదయముతో దేశసేవఁ గావించుచు గృతార్థయైన
తిలకినీ తిలకము కస్తూరిమాత దివ్యచరిత్ర గరితలకెల్ల మార్గ

దర్శక మగుటయేగాక, పురుషులకు సైతము దేశసేవావత
దీక్షాపరాయణత్వ మొనఁగుఁగాక.

వ ం దే మా త ర మ్

★

:ప్రతులకు:

వీరభద్ర గ్రంథమాల

శ్రీ తత్వానంద శిల్పశ్రమము

(వయా) మంగళగిరి, గుంటూరుజిల్లా.

★

